

Czuła pedagogia
Edukacyjny walor dzieł i działań
księżnej Izabeli z Flemmingów
Czartoryskiej

Prace Naukowe

Uniwersytetu Śląskiego
w Katowicach
nr 3837

Jolanta Skutnik

Czuła pedagogia
Edukacyjny walor dzieł i działań
księżnej Izabeli z Flemmingów
Czartoryskiej

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego • Katowice 2019

[Kup książkę](#)

Recenzenci

Edward NYCZ, Andrzej STROYNOWSKI

Redakcja

Agnieszka BONIATOWSKA

Projekt okładki

Małgorzata PLEŚNIAR

Projekt typograficzny i łamanie

Hanna OLSZA

Korekta

Marzena MARCZYK, Lidia SZUMIGAŁA

Copyright © 2019 by

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-226-3635-0

(wersja drukowana)

ISBN 978-83-226-3636-7

(wersja elektroniczna)

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 34,75. Ark. wyd. 44,0.

Papier offset, kl. III, 90 g. Cena 99,90 zł (w tym VAT)

Druk i oprawa:

Volumina.pl Daniel Krzanowski

ul. Księcia Witolda 7-9, 71-063 Szczecin

[Kup książkę](#)

Spis treści

Wstęp

7

Część pierwsza: Animacyjny kontekst społeczno-kulturalnej działalności Izabeli Czartoryskiej: od uczestnictwa do partycypacji

41

1. Więziotwórczy aspekt „kultury wyglądów”
w patriotycznym *theatrum* Izabeli 43
2. Salonowe formy uczestnictwa i edukacji kulturalnej 65
3. Teatr towarzyski Czartoryskiej jako artystyczny
komunikat „działający” 92
4. Świąteczne formy ożywiania ducha i edukacji narodowej –
„jak źródłem niezmiernych korzyści widowiska być mogą...” 129
5. Partycypacyjny walor świątecznych praktyk Izabeli Czartoryskiej 156

Część druga: Edukacyjny potencjał muzealnictwa księżnej Izabeli

179

1. Od kolekcji do muzeum oświeconego – „co nieustannie ma być wystawione
przed oczyma społeczności...” 181
2. „Przeszłość – Przyszłości”: integrujący potencjał pamięci 209
3. Humanizm puławskiego „domu pamięci świata” 228

4. Puławskie promienniki idei **247**

5. Słowa, teksty i gesty w centrum „muzealnego spektaklu”
uprzystępniania zbiorów **290**

6. Centra interpretacji dziedzictwa Izabeli Czartoryskiej –
początki muzeum otwartego **313**

**Część trzecia: Puławskie wychowanie ludzi
„uprzejmego serca i oświeconego rozumu”
355**

1. Edukacja domowa Czartoryskiej –
od powązkowskiej eklogi do puławskiego ogniska umysłowego **357**

2. Akademia wychowawcza książąt Czartoryskich **380**

3. „Kobiety dobre przymioty mają” –
inspiracje puławskie w kształceniu dziewcząt **405**

4. Przejawy fizjokratyzmu i myśli republikańskiej w pracy oświatowej
księżnej Izabeli **435**

5. Ogród Izabeli jako źródło „oświaty, gustu i obyczaj krajowych...” **460**

**„[...] pierwszej doskonale utworzone było dzieło, niż dane reguły” –
zakończenie
485**

**Kalendarium wydarzeń z życia i działalności
księżnej Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej
523**

**Bibliografia
529**

**Summary
555**

Wstęp

Wprowadzając do tematyki książki poświęconej historii dzieciństwa, Philippe Ariès zanotował:

Mówi się, że drzewo przesłania las, ale najcudowniejszy czas dla [badacza]¹ to ten, kiedy całościowy obraz badanej epoki dopiero zaczyna się wyłaniać, kiedy nie rozwiła się jeszcze zupełnie mgła spowijająca daleki horyzont, a on sam nie nabrał jeszcze dystansu do nagich dokumentów, których szczegóły zachowują całą swoją świeżość. Największa zasługa [badacza] to może nie tyle obronić tezę, którą był postawił, ile zarazić czytelnika radością ze swych odkryć, wyczulić go – jak sam był wyczulony – na barwy i zapachy rzeczy nieznanych. Ale żywi on również ambicję zorganizowania tych wszystkich konkretnych detali w jedną abstrakcyjną strukturę; zawsze z trudem (na szczęście!) uwalnia się od natłoku wrażeń, które przykuwały jego uwagę w czasie awanturniczych poszukiwań, niełatwo mu je nagiąć od razu do koniecznej przecież algorytmu teorii².

W próbie zmierzania do uogólnień zdarza się, że obraz prezentowanego zjawiska załamuje się i ostatecznie ukazuje zaledwie „jakąś” jego stronę. Oznacza to, że doświadczenia, emocje i przekonania rozmiękczyły aspiracje i nadzieje autora na obiektywizm, choć nie zniknęły, a natrętna świadomość ich istnienia towarzyszy pracy badawczej. Często, szczególnie wchodząc w nowe zagadnienia, nie sposób ukryć osoby za argumentacją – i tę w końcu piętnuje ślad indywidualizmu. Jednak istnieje rodzaj usprawiedliwienia dla takiej praktyki. Pisanie, a szczególnie to skupione na innej osobie, w jakimś stopniu staje

¹ Wszystkie wtrącenia w nawiasach kwadratowych, a zastosowane w cytowaniach pochodzą od autorki monografii. Z tego względu w całej książce zrezygnowano z zabiegu stosowanego zwyczajowo w tekstach naukowych, polegającego na wprowadzaniu do cytowań inicjałów imienia i nazwiska autora wtrącenia.

² P. ARIÈS: *Historia dzieciństwa: dziecko i rodzina w dawnych czasach*. Tłum. M. OCHAB. Gdańsk 1995, s. 7.

się podobne do przyjaźni. Pomija się wówczas częściej to, co nie jest dla związku istotne, a koncentruje na cechach, które wiążą dwie strony relacji. Trzeba czasu, aby przyjaźń dojrzała i wyszła poza ramy pierwszych zauroczeń. Znają to doświadczenie autorzy, którzy gotowi są podzielić pogląd Phillippe'a Ariès'a, przekonującego, że „Dopiero znacznie później [...] czas, który minął, zabierając ze sobą emocje pierwszego kontaktu, kompensuje mu [autorowi] jednak tę stratę: wtedy lepiej widać las”³. Czas potrzebny jest każdej pracy, która zmierza do rozumienia. Sprint nie sprzyja myśleniu. Myślenie wiodące do rozumienia jest długodystansowe, a meta niewyraźna. Ten aspekt dochodzenia do rozumienia dostrzegali już Platon, pisząc:

O wszystkich, którzy pisali czy też pisać będą o czymś z tej dziedziny i twierdzą, że dzięki temu, co usłyszeli ode mnie bądź od innych, lub też doszedłszy do tego samodzielnie, obeznani są z tym, co stanowi przedmiot najpoważniejszych moich rozważań, tyle tylko mam do powiedzenia, że nie jest, zdaniem moim, możliwe, aby rozumieli się na tym chociaż trochę. [Rozumienie rodzi się] z długotrwałego obcowania z przedmiotem, na mocy zżycia się z nim, nagle, jakby pod wpływem przebiegającej iskry, zapala się w duszy światło i płonie już odtąd samo siebie podsycając⁴.

Dlatego wystarczy przyjąć, że efekty badań są wiarygodne na poziomie sądów najlepiej w danym momencie i przez daną osobę uargumentowanych. W tym znaczeniu są prawdziwe i otwierają możliwość do kolejnych analiz krytycznych i polemik. A w pewnym sensie przecież o to w badaniach naukowych chodzi.

W opracowaniu, którego cel skupia się na interpretacji dzieł i działań księżnej Izabeli Doroty z Flemmingów Czartoryskiej (1746–1835), dokonywanej z perspektywy pedagogicznej, zbiegają się rozmaite tropy analiz wywodzące się z pola jej działalności politycznej, społecznej, wychowawczej i pomocowej, ale również towarzysko-artystycznej czy nawet ekologicznej. Działania księżnej wspierały osoby towarzyszące jej na drodze życia, inspirowały ją nurtu filozoficzne i trendy kulturowe przełomu oświeceniowo-romantycznego, wzbogacały dzieła i koncepcje stanowiące podstawę jej praktyki samokształceniowej; efekty pracy potwierdzały postawy wychowanków i kulturowe znaczenie członków socjety, która wokół Czartoryskiej się zbierała, a ostatecznie także jej dzieła promujące humanizm w puławskiej odmianie. Zasięg wpływów i inspiracji pobudzających te analizy jest zatem bardzo szeroki. Rozległość odniesień i ilość przywołań faktów oświeclających analizowane działania

³ Ibidem.

⁴ PLATON: *List VII*. W: IDEM: *Listy*. Tłum., wstęp i komentarz M. MAYKOWSKA. Przedmowa i uzupełnienie M. PĄKCIŃSKA. Warszawa 1987, 341b–d.

wydają się czasem wręcz przytłaczające dla całości obrazu. Ale porządkuje go kierunek poszukiwań. Wszystkie one, bez względu na odległość od głównego wątku, koncentrują się ostatecznie na osobie, która z działań podejmowanych „z miłości ludzkiego plemienia” uczyniła sens życia. To powód, dla którego warto poszukiwać związku jej dzieł i działań z myśleniem pedagogicznym. Uzasadnienie dla takich badań pojawia się bowiem wtedy, gdy analizujący działania innych badacz przyjmuje prawdziwość tezy, że centrum „wszechświata pedagogiki” stanowi człowiek. Szczególnie pedagog reprezentujący orientację humanistyczną w centrum tego „wszechświata” umieszcza osobę, zwłaszcza osobę uzdolnioną do czynu. To orientacja, która opiera się na przekonaniu o wyjątkowej pozycji istoty ludzkiej w hierarchii bytów i podnosząca, że człowiek jest celem życia społecznego⁵ bez względu na czas, epokę i inne okoliczności. Skomplikowaną strukturę bytu osobowego w tak zaznaczonym horyzoncie teoretycznym można rozpatrywać, po pierwsze, w wymiarze strukturalnym, jako jedność dwóch bytów – materialnego i duchowego, a spełniającą i integrującą się w czynie. Po wtóre, w wymiarze społecznym, wynikającym z poczucia bycia częścią społeczności. Oznacza to, że człowiek na drodze stawania się osobą świadomie wchodzi w relacje z innymi, zachowując równowagę (co najmniej) potencjałów rozwojowych każdej ze stron relacji. To ważne rozróżnienie wprowadzające w przestrzeń horyzontu aspekt dialogowy, w ramach którego przewagę zyskuje pojęcie relacyjności ludzkiego myślenia i jego konsekwencje w działaniu: z innymi, w otoczeniu innych i, ostatecznie, na rzecz innych. Skoro w badaniach jakościowych dominuje przekonanie, że świat społeczny, a więc i rzeczywistość wychowawcza, jest wytworem ludzkiego działania, któremu osoby nadają określony sens i znaczenie, oznacza to, że przyjęcie orientacji humanistycznej w pedagogice uwzględnia jej personalistyczne i dialogowe⁶ inspiracje. Między innymi dlatego współczesne badania jakościowe w pedagogice odwołują się do hermeneutyki. Również z innego punktu widzenia przydatność tej koncepcji wydaje się uzasadniona. W hermeneutyce, szczególnie Hansa-Georga Gadamera⁷, kryje się bowiem przekonanie, że wszelka prawda (a dążenie do niej uzasadnia praktykę badawczą), jakiej człowiek doświadcza w swoich dziejach, ma charakter historyczny. Jej poznanie wymaga jednak zastosowania określonej metodologii.

⁵ Por. m.in. B. ŚLIWERSKI: *Współczesne teorie i nurty wychowania*. Kraków 1998; *Pedagogika alternatywna – dylematy teorii*. Red. IDEM. Kraków 1995; *Człowiek – wychowanie – kultura. Wybór tekstów*. Red. F. ADAMSKI. Kraków 1993; M. NOWAK: *Teorie i koncepcje wychowania*. Warszawa 2008.

⁶ Por. M. BUBER: *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*. Wybór, tłum. i wstęp J. DOKTÓR. Warszawa 1992 oraz E. LEVINAS: *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrzności*. Tłum. M. KOWALSKA. Wstęp B. SKARGA. Warszawa 1998.

⁷ Por. H.-G. GADAMER: *Prawda i metoda: zarys hermeneutyki filozoficznej*. Tłum. B. BARAN. Warszawa 2013.

W przypadku badań historycznych dominują dwa modele i dwie skorelowane z nimi postawy badawcze. Pierwszym z nich jest model psychologiczny w badaniach historycznych, odpowiadający romantycznej postawie badawczej. Zasada się na przekonaniu, że obcując z tekstem, w sposób zapośredniczony badacz obcuje z jego autorem. Utwór taki traktowany jest jako ekspresja twórcy, która pozwala wykryć jego intencje. W związku z tym interpretacja psychologiczna odwołuje się do biografii autora dokumentów z jego osobistego życia, jako do kontekstu interpretacji. Badacz, dla właściwego odczytania takich tekstów, obok odpowiedniego instrumentarium badawczego, umiejętności i dostępu do dokumentów, powinien wykazywać się wczuciem, jako główną zdolnością badawczą⁸. Interpretacja historyczna związana jest z kolei z poszukiwaniem znaczenia, jakie tekst miał dla pierwotnego, współczesnego jego powstaniu odbiorcy. Interpretacja polega na osadzeniu tekstu w historii i kontekście społecznym oraz konfrontacji z innymi tekstami epoki. Interpretacja historyczna pragnie dociec, co tekst naprawdę znaczył, ale nie w zamiarze autora, lecz dla jego współczesnych. Tekst traktowany jest zatem jako źródło wiedzy o epoce, którą reprezentuje, i której daje świadectwo⁹. Tę romantyczno-historiozoficzną postawę wobec przeszłości Gadamer krytykował głównie za bezkrytyczny kult tradycji dla niej samej¹⁰. W opinii filozofa takie zrównanie siebie z przeszłością było nie do przyjęcia. Jednak, w porównaniu z postawą oświeceniową, stawiającą na rozum i przedmiotowe rozumienie przeszłości, filozof doceniał w niej, „że to, co historyczne, stanowi [dla niej] pewien ważki problem dla ludzkiego rozumienia, którego nie sposób rozwiązać po prostu abstrahując od szczególnego, historycznego wymiaru zjawisk przeszłości, ale ów wymiar należy przede wszystkim zachować”¹¹. Jednakże należało uwzględnić w niej nie tylko historyczny przedmiot badań, ale także historyczny stosunek badacza, w jakim pozostaje on wobec tego przedmiotu. Szukający sensu czy znaczenia – a to jest celem badań zorientowanych humanistycznie – nie można zatem zasadzać strategii badawczej na żadnym z powyższych modeli. Dlatego Gadamer wskazał trzecią drogę: poza oświeceniowym i romantycznym podejściem do przeszłości, tradycji i dziedzictwa kulturowego zaproponował hermeneutykę jako metodę interpretowania przeszłości w jej

⁸ Por. K. ROSNER: *Gadamerowska koncepcja doświadczenia hermeneutycznego*. W: *Kategoria potoczności. Źródła filozoficzne i zastosowania teoretyczne*. Red. A. JAWŁOWSKA. Warszawa 1991.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Badacze o orientacji romantycznej byli skłonni twierdzić, że skoro trudno znaleźć dla niej jakąś idealną miarę, to tradycja sama dla siebie jest odniesieniem. W konsekwencji nie istnieje możliwość i potrzeba uprawiania analiz krytycznych, a właściwą postawą wobec tradycji jest identyfikacja z nią, wczucie, przeniesienie się.

¹¹ P. DYBEL: *Historyczność procesu kulturowego według hermeneutyki Gadamera*. W: *Kategoria potoczności...*, s. 80.

fenomenach kulturowych¹². Droga ta wyznaczyła kierunek dla czynionych w monografii analiz, które sytuują się w obrębie hermeneutyki pedagogicznej, definiowanej jako pedagogiczna teoria rozumienia i interpretacji¹³. Bogusław Milerski pisze, że „Hermeneutyka pedagogiczna jest [...] hermeneutyką dziedzinową. Jej charakter pedagogiczny oznacza w tym przypadku, że teoria rozumienia i interpretacji uwzględnia kontekst pedagogiczny, a mianowicie znaczenie rozumienia i interpretacji w kształceniu i badaniach pedagogicznych oraz wpływ doświadczeń wychowawczych na rozumienie i interpretację”¹⁴. Postępowanie badawcze wywodzone z dziedzinowo związanej z pedagogiką hermeneutyki przyjmuje charakter interpretacyjny, uwzględniający rozumienie jako proces

[...] dedukcyjnego i całościowego odczytywania sensów i wartości za pośrednictwem w wytworach kulturowych, w ekspresjach i zachowaniach ludzkich. Metodologiczne ujęcie hermeneutyki pedagogicznej odnosi się [...] również do badań o charakterze historycznym. Stąd też zawiera w sobie pojmowanie hermeneutyki pedagogicznej także jako nauki badającej proces historycznego uświadomienia sensów i wartości konstytuujących różne wykładnie rzeczywistości wychowawczej¹⁵.

Historyczne (z racji chronologii) zachowania, przedmioty, teksty i obiekty otaczające człowieka w świetle przyjętej perspektywy badawczej są znakami, nośnikami znaczeń wartych odczytania. Tak zarysowana rama referencyjna „systematyzuje”¹⁶ ogólny tok postępowania badawczego, którego głównym celem jest wskazanie na edukacyjny wymiar wieloaspektowej (w tym społecznej, kulturalnej, pomocowej, politycznej i artystycznej) działalności Izabeli Czarotorskiej, jak i wytworów, będących rezultatem tych działań.

Uznając, że człowiek cokolwiek czyni, nie czyni tego w historycznej próżni, co wskazano wyżej, analiza hermeneutyczna nie może zakładać istnienia pola zerowego. Kiedy interpretator dokonuje aktów czytania tekstów kulturowych¹⁷, stoi za nim, a w zasadzie pozostaje w nim, jakaś tradycja, przeszłość. One ustanawiają horyzont, który uczestniczy w tym procesie.

¹² Por. H.-G. GADAMER: *Prawda i metoda...*

¹³ Por. B. MILERSKI: *Hermeneutyka pedagogiczna. Perspektywy pedagogiki religii*. Warszawa 2011.

¹⁴ Ibidem, s. 12.

¹⁵ Ibidem, s. 13.

¹⁶ To określenie należy jednak potraktować umownie, zgodnie z duchem klasycznego, Gadamerowskiego przekonania, że droga hermeneutycznego poznania wykracza poza kwestie ujęte w regułach.

¹⁷ Warto wprowadzić ten element dyskursu do rozważań na temat rozumienia interpretacji w świetle analiz hermeneutycznych. Tekst kultury [tekst] zastępuje wówczas pojęcie dzieła, działania, ale także obyczaju. W popularnym ujęciu semiologicznym tekst kultury jest rozumia-

Tradycja w takim ujęciu stanowi coś zasadniczo więcej niż tylko zbiór określonych wytworów kulturowych docierających do nas z przeszłości. Jest też czymś więcej niż tylko odziedziczonym po pokoleniach poprzednich zbiorem przekonań, poglądów, obyczajów czy wierzeń. Tradycja doświadczana jako pytanie to przede wszystkim otwarty wraz z tym pytaniem nieskończony horyzont sensu, nasza konstytuująca się w poprzednim odniesieniu do niej otwartość na sens w ogóle¹⁸.

W ramach tej trzeciej drogi – trzeciej postawy – „badacz odnosi się [...] do przeszłości w całej historyczności własnego rozumienia, starając się ją ze sobą na swój sposób »zapośredniczyć«”¹⁹. W konsekwencji postawa ta wnosi zupełnie nową wartość do sytuacji rozumienia przeszłości. Nie jest to obiektywny opis, model ani też bezkrytyczna akceptacja. To fuzja horyzontów, której nie sposób sprowadzić ani do perspektywy badacza, ani perspektywy przeszłości. „Jej ostateczny rezultat to [...] swoista synteza przesądów terażniejszości i przeszłości, w której swój udział mają zarówno badacz, jak i badany przez niego obiekt”²⁰. W takim ujęciu interpretacja jest rodzajem rozmowy z tradycją, rozumianą jako nieustanne „stapianie się horyzontów” terażniejszości i przeszłości, badacza i badanego, partnera rozmowy i czytanego tekstu.

Figura „stapiania się horyzontów” jest naturalną dla człowieka historycznego. W przeciwieństwie do teoretycznego stosunku do historii, tradycji i dziedzictwa, ta zbliżona jest do podejścia „naiwnego”. Jego cechą jest spontanicz-

ny jako „każdy wewnętrznie zorganizowany według określonych reguł, znaczący wytwór kultury, np. dzieło plastyczne, strój, zachowanie realizujące pewien społecznie utrwalony wzorzec” (*Słownik terminów literackich*. Red. J. SŁAWIŃSKI. Wrocław 2000. s. 529). Stefan Żółkiewski, w studiach pt. *Tekst kultury*, uzasadnia, że próba odczytania tekstu kultury jest punktem wyjścia badania wszelkich zjawisk kultury. Dla autora odrębnym tekstem kultury może być np. „[...] organizacja pejzażowa i zabudowa dekoracyjna parku sentymentalnego, na przykład w Arkadii pod Łowiczem czy utrwalona w opisie Zofiówki przez Trembeckiego. Tekstem tym będzie późnośredniowieczny karnawał w grodzie zachodnim czy też karnawał rzymski w późnej wersji utrwalony w opisie Goethego. Tekstem kultury będzie koronacja Kazimierza Wielkiego, tak jak ją dla nas rekonstruuje Gieysztor. Tekstem kultury będzie kostium ludowy, który możemy oglądać lub zrozumieć przez odpowiednią analizę Bogatyriewa. Tekstem kultury będzie oda (jako gatunek oratorski), wygłaszana w salonie literackim przełomu XVIII/XIX w. lub zanalizowana i wyjaśniona, rozumiana przez Tynianowa”; S. ŻÓŁKIEWSKI: *Teksty kultury*. Warszawa 1988, s. 28. Wiedzę na temat tekstów kultury, w opinii Żółkiewskiego, można czerpać z opisów naukowych, ale także literackich (a nawet poetyckich). Dochodzi do tego również konieczność rozpoznania poziomu opisu danego tekstu kultury. W ten sposób odę można rozpatrywać jako przykład oratury, jako element salonowego życia literackiego w danym okresie, jako utwór będący egzemplifikacją konkretnego gatunku literackiego itd. Por. ibidem.

¹⁸ P. DYBEL: *Historyczność procesu kulturowego według hermeneutyki Gadamera...*, s. 84.

¹⁹ Ibidem, s. 85.

²⁰ Ibidem, s. 86.

ność, co oznacza zdolność do napotkania wytworów przeszłości ze względu na sensy, które one kierują ku analizującemu. Jest zatem właściwa dla badacza – humanisty, który potrafi zachować elementy naiwnego odnoszenia się do przeszłości, z tą różnicą, że on sam wybiera obiekty przeszłości, których zrozumienie (czyli danie odpowiedzi na pytanie) wymaga od niego dodatkowej wiedzy, np. na temat epoki, w której one powstały. W swoistej rozmowie, jaką badacz prowadzi z takim obiektem – tekstem kulturowym, nie waży nadto jego świadomość metodologiczna, erudycja, nawet umiejętności techniczne, ale wrażliwość, rozumiana tutaj jako otwartość na sens, o który pyta badacza tradycja. Jest to „zdolność do pojęcia tego sensu w całej jego historycznej odmienności i dania mu własnej odpowiedzi z perspektywy czasu w jakim żyje”²¹. Dlatego w badaniach zorientowanych humanistycznie, a taką proveniencję należy zakładać w badaniach pedagogicznych,

[...] większą wartość ma niekiedy książka dyletanta czy laika posiadającego dar wnikliwego spojrzenia na rzeczy, o których pisze, niż książka »specjalisty«, napisana wprawdzie w sposób metodycznie nienaganny, ale za to banalna i jałowa w swoich konkluzjach. Wiąże się to ściśle z faktem, że postawa badacza – humanisty wobec historycznej przeszłości stanowi jedynie swoistą radykalizację postawy naiwnej – potocznej, a nie ucieczkę od niej w bastion erudycji i »świadomości« metodologicznej. Innymi słowy decydującą rolę odgrywa tutaj po prostu wrażliwość i talent badacza, posiadającego »dar« prowadzenia »rozmowy z tradycją« w ten sposób, że wynika z niej coś więcej, niż tylko wierna rekonstrukcja pewnych zaistniałych w przeszłości faktów i myśli²².

To ważne zastrzeżenie bo w tradycji hermeneutycznej przeszłość jest prawdziwie napotykana dopiero z perspektywy rozmowy, a dziedzictwo przeszłości ma charakter językowy, jest tekstem, zatem jego doświadczenie, interpretacja jest czytaniem i dokonuje się w języku. Język stanowi medium doświadczenia hermeneutycznego²³, zaś istota rozmowy z tekstem zasadza się na dobrowolności poddania się, pewnego rodzaju uwiedzeniu, dzięki któremu tekst prowadzi interpretatora. Tekst historyczny rozumiany może być więc na sposób hermeneutyczny, gdy jest rodzajem odpowiedzi na pytanie, które wobec niego się stawia. Interpretując taki tekst, jego sens można ująć tylko w relacji do pytania uprzednio wobec niego postawionego, nierzadko wykraczając poza to, co jest w nim dosłownie powiedziane. Dlatego interpretacja sięga poza pierwotne (w ujęciu historycznym lub psychologicznym) znaczenie tekstu. W tym zna-

²¹ Ibidem, s. 89.

²² Ibidem, s. 90.

²³ Por. K. ROSNER: *Gadamerowska koncepcja doświadczenia hermeneutycznego...*

czeniu hermeneutykę można traktować jako metodę przekraczania granicy, stanowiącej intencje autora i badacza, nieunicestwiającej żadnej ze stron, ale je współtworzącej. Podstawą praktyki badawczej w takiej sytuacji jest „archeologia delikatnych znaków” opierająca się na przeświadczeniu, że każdy tekst zawiera ślady, które wrażliwy badacz odnajduje – usłyszysz i dostrzeżesz. W tym celu świadomie przekracza granice i choć nie narusza trwale istoty tekstu, to również on sam pozostawia po sobie ślady działalności. Nie lęka się wszakże, że jego ślad będzie deformował tekst. Przeciwnie, szczególnie wówczas, gdy sięga do tekstów osadzonych w historii, powstały mariaż śladów potwierdza istnienie *continuum* dziejowego. W procesie tym badacz-hermeneuta różni się od badacza tradycyjnego, bo

[...] jeśli tradycjonalista za wszelką cenę będzie starał się ukryć swoją tożsamość, lękając się, że ta wbrew niemu zacznie deformować obraz przeszłości, to hermeneuta tożsamość kulturową własną i wspólnoty, z której pochodzi, będzie nie tyle odsłaniał (w hermeneutyce nie chodzi o jakiś ekshibicjonizm), ile czynił ją stawką całego przedsięwzięcia. Nie chodzi przy tym tylko i wyłącznie o tożsamość hermeneuty: jeśli uznać, że hermeneutyka to sztuka interpretacji transakcyjnej [...], to w procesie lektury będziemy mieli do czynienia z kształtowaniem się dwóch tożsamości: własnej i tekstu. Interpretator-hermeneuta nasycy sobą tekst (robi więc to samo, co historyk tradycyjny, z tą różnicą, że jest tego świadomy i dąży do tego), ale i pozwala, by tekst nasycił sobą jego samego (nie jest on bowiem tylko, jak w klasycznej relacji poznawczej, „przedmiotem do zbadania”)²⁴.

Z powyższych analiz wynika inne ważne przeświadczenie: że badanie historyczne, jako interpretacja przeszłości, nie jest bezzałożeniowym dociekaniem prawdy. Człowiek, już w swej konstytucji osobowościowej nasiąknięty kulturą, w jakiej wzrasta, dysponuje takim rodzajem samowiedzy, która kształtuje zawartość przesądów. W interpretacji Gadamerowskiej znaczenia nabierają uprzednie upodobania, przeświadczenia, intuicje, domniemania definiowane jako przed-sądy²⁵. To nie hipotezy, ale oczekiwania poprzedzające lekturę. Ich źródłem jest kulturowa przeszłość ludzkości.

Egzystując w ramach określonego kręgu kulturowego, dziedziczymy ukształtowaną w nim na przestrzeni tysiącleci wykładnię świata, nie zdejmując sobie nigdy do końca sprawy ze stojących za nią założeń. W tym sensie tradycja jest głównym źródłem wiedzy o nas samych, pozwalając nam siebie i świat w jakim żyjemy w bardzo określony sposób rozumieć [...] przyczyną

²⁴ P. BOHUSZEWICZ: *Hermeneutyki sarmatyzmu*. W: *Tradycje szlacheckie we współczesnej kulturze polskiej. Przybliżenia i perspektywy badawcze*. Red. M. LUTOMIERSKI. Toruń 2014, s. 105–106.

²⁵ Por. H.-G. GADAMER: *Prawda i metoda...*

utrzymywania się przesądów nie jest jakiś konformizm czy lenistwo człowieka, ale ich usytuowanie w kontekście rozumienia²⁶.

Gadamer nie traktuje ich w sposób indywidualistyczny. Prze(d)sądy są tyleż subiektywistyczne, ile zawierające pierwiastek czasów, w jakich interpretator żyje i dokonuje lektury. Co więcej, przed-sądy nie są przeszkodą w rozumieniu przeszłości: „Dzieje – tak jak prawdziwe życie – pisze Gadamer – przemawiają do nas tylko wtedy, gdy apelują do naszego, powziętego wcześniej sądu o rzeczach, ludziach i czasach. Rozumienie czegoś, co ma znaczenie, zawsze zakłada tego rodzaju przesady. [...] Rozumiemy tylko to, co już wiemy, możemy wyczytać tylko to, cośmy w tekst włożyli”²⁷. Możliwość rozumienia świadectw przeszłości polega więc na tym, że interpretujący zanurzony jest w sposób naturalny w proces i oddziaływania, jakie składają się na dzieje, a przeszłość, jej widome i niewidoczne znaki, interpretujący zarazem współtworzy.

Przenosząc rozważania w pole pedagogiki kultury, Krystyna Ablewicz dostrzega

[...] możliwości tkwiące w hermeneutyce jako metodzie interpretowania nie tylko tekstu – źródła poznania dziejów myśli i człowieka, lecz także fenomenów kultury reprezentowanych i postrzeganych przez człowieka zarówno w jego gestach, jak i trwałych materialnie dziełach. Wszystkie one – fenomeny – »dopominają« się zasadniczo nie o poszukiwanie przyczyn ich występowania, co »dopominają się« i »napominają« człowieka do ich rozumienia »jako wyrazu czegoś«. Sens jakiegoś fenomenu jest poznawany dzięki interpretacjom. To hermeneutyka jako metoda otwiera badaczowi umysł i serce na różnorodność świata oraz uprzytomnia mu, że jego praca oraz życie, zarówno badacza jak i człowieka, polega na rozumieniu. W tym przypadku badacz nie może wywikłać się »z bycia człowiekiem«. [...] Pedagog kultury [decydujący się na wybór takiej metody badania] staje się komentatorem [...] szczególnym, bo takim, który obarczony jest odpowiedzialnością za sens komentarza²⁸.

Komentarz taki nie jest odkryciem faktu, opisem, a nawet jego rekonstrukcją, ale przekazem. Jako że, zdaniem Gadamera, nie jest możliwe ani odtworzenie pierwotnych okoliczności powstania tekstu zarówno w sensie psycholo-

²⁶ P. DYBEL: *Historyczność procesu kulturowego według hermeneutyki Gadamera...*, s. 74.

²⁷ H.-G. GADAMER: *Problem dziejów w nowszej filozofii niemieckiej*. W: IDEM: *Rozum, słowo, dzieje. Szkice wybrane*. Tłum. M. ŁUKASIEWICZ, K. MICHAŁSKI. Wybór, wstęp i oprac. K. MICHAŁSKI. Warszawa 1979, s. 28.

²⁸ K. ABLEWICZ: *Pedagog kultury jako badacz i uczestnik rzeczywistości kulturowej (aspekt metodologiczny)*. „Edukacja. Studia. Badania. Innowacje” 1999, nr 3 (67), s. 6.

gicznym, czyli zmierzającym do poznania intencji autora, ani znaczenia, jakie miał dla współczesnego mu odbiorcy, proponuje skupienie na tekście i jego rzeczywistym znaczeniu, co oznacza nie tyle odtworzenie i przywołanie znaczenia, ale jego wytwarzanie. Z dociekań tych wynika więc, że „Pedagog kultury, poznając [...] swą historyczną i współczesną kulturę, szuka odpowiedzi na pytanie: jakie przesłanie zawierają zdarzenia kulturowe; przesłanie, które jest skierowane [...] do człowieka czasów współczesnych i które powinien odnaleźć ze względu na własne życie i życie osób z którymi pracuje”²⁹. Dlatego metodą badawczą dotyczącą przeszłości, w pedagogice zorientowanej humanistycznie, nie może być ani rekonstrukcja, ani historyczna retrospekcja, ale próba interpretacji. A pytanie, które uruchamia taki mechanizm interpretacji, nie zawiera się w próbie określenia (tylko) tego, co jest, jak jest, było lub być może – ale przede wszystkim: po co jest, było lub być może? Pytanie o to, dlaczego pedagog podejmuje się realizacji badań, nie jest zatem hipotezą, ale oczekiwaniem, że interpretacja wniesie coś istotnego do jego samorozumienia i rozumienia świata go otaczającego. Nawet wówczas, gdyby to miało dotyczyć tylko jego.

Księżna Izabela Czartoryska jest postacią historyczną, zatem jej dzieła i działania należą do przeszłych doświadczeń, w których łączy się to, co indywidualne i społeczne, z tym, co kulturowe. I chociaż nie można odciąć się od historycznych porównań i kontekstów, należy wziąć pod uwagę, że to nie one stanowią tę najważniejszą oś, wokół której przebiega myśl badacza. To sens dzieł i działań Czartoryskiej ogniskują uwagę. Zatem nie metody historyczne, które, trzymając się chronologii, wyłuskują następujące po sobie wydarzenia, dzieła i ich uczestników, ani analizy psychologiczne, zmierzające do odtworzenia portretu księżnej, stanowią podstawę badań. Pierwszorzędne miejsce w analizach zajmuje myślenie problemowe, ogniskujące się wokół interpretacji praktyk i dzieł osoby zanurzonej w historii, środowisku i kulturze. Ruch intelektualny w tym procesie jest hermeneutyczną analizą działań w celu odnalezienia ich znaczenia edukacyjnego³⁰. Ustanawiając związek działania z jego

²⁹ Ibidem, s. 14.

³⁰ W toku dalszych rozważań, pominąwszy cytowania i przywołania konkretnych autorów, ogół oddziaływań związanych z formowaniem całokształtu życiowych zdolności człowieka i czyniących z niego istotę dojrzałą, świadomie realizującą się oraz zadowolioną w konkretnej kulturze i związaną siecią relacji z innymi uczestnikami tych działań, zatem łączących wychowanie i kształcenie (nauczanie, uczenie się), w sytuacjach wymagających użycia takiego uogólnienia będę określać mianem edukacji. Por. B. MILERSKI, B. ŚLIWERSKI: *Pedagogika. Leksykon PWN*. Warszawa 2000; B. ŚLIWERSKI: *Metateoretyczne badania teorii wychowania. W: Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*. Red. T. JAŁMUŻNA, I. MICHALSKA, G. MICHALSKI. Kraków 2004. Uzasadnienie wyboru pojęcia „edukacja”, ogarniającego procesy wychowania i kształcenia, wynika również ze związków etymologicznych i znaczenia, sytuujących to pojęcie w tradycji antycznej. Ważnym argumentem przemawiającym za dokonaniem wyborem są wielokrotnie

znaczeniem, zakłada się z góry pytanie: po co?, czyli w jakim celu ktoś podejmuje działanie oraz jakie owo działanie i jego wynik mają znaczenie dla niego lub dla tych, do których jest skierowane. To nieoczywisty sposób wywodzenia sensu z działania. Szukając rozstrzygnięć wspierających takie założenie, warto zwrócić się w stronę rozważań podejmowanych przez Mariana Nowaka³¹. W dotyczących metodologii badań naukowych uwagach autor wskazuje na ważny związek *praxis* z podmiotowością człowieka – jej kształtowaniem się i ujawnianiem w czynie. Kreślenie odpowiedzi na pytanie o to, kim jest człowiek, autor sugeruje rozpocząć od myśli Akwinaty, że rdzeniem ludzkiej *praxis* jest czyn. „Działając, człowiek spełnia siebie i aktualizuje swoje możliwości, swój potencjał. Tak zatem wiedzę o tym, kim jest człowiek, możemy zdobyć na drodze gruntownej analizy czynu, a więc badając działanie człowieka”³². Co więcej, jak przekonuje autor, praktyka może zmierzać do stworzenia pewnej teorii, odwołując się do zasady „że działanie ludzkie nie jest możliwe bez jakiejś teorii, tzn. zarysu teoretycznego, pewnego schematu czy modelu tego działania, jego celów i sensu (czy też wartości)”³³. W każdym działaniu kryje się zatem sens, który nawet jeśli nie został jasno określony, to stymuluje działanie. Działania człowieka mają ponadto charakter osobowy, społeczny. Oznacza to, że realizują się w sferze praktyk o charakterze interakcyjnym, zachodzącym w wolności i konkretnych uwarunkowaniach czasowo-przestrzennych, czyli są zanurzone w historii³⁴. W tym znaczeniu człowiek działa według pewnych modeli przypisywanych określonej społecznej praktyce wysyczonej wartościami właściwymi dla okalającego działania obszaru kulturowego. W toku tych działań człowiek poznaje wartości, które (opcjonalnie) uznaje za swoje i urzeczywistnia w działaniu. Obserwacja ludzkich działań zatem nie tyl-

w tekście przywoływane związki działań Czartoryskiej z tradycjami myśli antycznej. Wykorzystanie pojęcia edukacji w tym wypadku wydaje się najbardziej uzasadnione.

³¹ Por. M. Nowak: *Metodologia pedagogiki między „naukowością/teoretycznością” a „praktycznością”*. W: *Metodologia pedagogiki zorientowanej humanistycznie*. Red. D. KUBINOWSKI, M. NOWAK. Kraków 2006. Jednocześnie warto przypomnieć, że na gruncie innych dziedzin nauki wskazuje się na podobne związki. Paweł Grabarczyk pisze: „Niektórzy badacze twierdzą [...] że, mówiąc obrazowo – pojęcia są w głowie, a kategorie w świecie [...]. Związek między nimi miałby zaś polegać na tym, że pojęcia są umysłowymi reprezentacjami obecnych w świecie kategorii [...]”; P. GRABARCZYK: *Czym się różni kategoryzacja od konceptualizacji?*. „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2013, nr 2 (86), s. 458. Idąc tym tropem, można uznać, że działania – *praxis* – są kategoriami, zatem reprezentują w świecie pojęcia obejmowane myślą.

³² M. NOWAK: *Metodologia pedagogiki...*, s. 149.

³³ Ibidem, s. 151.

³⁴ Ibidem. Co ważniejsze, dla pedagoga zorientowanego na myślenie humanistyczne aspekt ten jest niezwykle ważny. „Humaniści – pisze Marcin Napiórkowski – zapytrzeni są w przeszłość. [...] Dla fizyka historia fizyki jest najwyżej ciekawostką. Dla filozofa [jak dla każdego humanisty] stanowi esencję jego tożsamości”; M. NAPIÓRKOWSKI: *Strażnicy świętego ognia*. „Tygodnik Powszechny”, 24.06.2018, s. 65.

ko pozwala na rekonstrukcję (potencjalnego) modelu, ale poznanie celu tych działań, wartości, które jednostkę inspirowały, a zatem ich znaczenia. Obserwując, jako elementy komplementarne, procesy komunikacji, rodzaje relacji lub miejsca przekazu, można w dużym przybliżeniu odnaleźć ogólny sens działań podejmowanych przez konkretne osoby. Czy to oznacza, że badacz odnajdzie to rzeczywiste znaczenie, które stało się u podstawy czynu? Zgodnie z tradycją hermeneutyczną taka możliwość nie istnieje, a nawet nie ma znaczenia. Dla badacza humanisty ważniejsze jest odnalezienie wspólnego sensu tych dzieł i działań, a w końcu – uprzytomnienie sobie związków dziejowych.

Oczywistym jest jednak, że badacz-pedagog zapyta o znaczenie działań w kontekście dyscypliny, którą reprezentuje, choć nie zawsze zawężając się tylko do jej wyznaczników. Tym bardziej, że już samo postawienie pytania: po co? odkrywa sens i znaczenie ludzkiego działania wykraczające poza wymiar dziedzinowy. Podjęta w pracy tematyka narzuca więc konieczność łączenia różnych perspektyw. Ta eklektyczna forma doboru treści może wywoływać sprzeciw grupy czytelników przyzwyczajonych do „twardych” reguł i standardów, w tym metodologicznych, pracy naukowej. Jednakże eklektycy, otwarci na różne wpływy i doceniający wartość głosów wybrzmiewających z różnych dziedzin wiedzy, znajdą w monografii tropy, które mogą ich poprowadzić w odległe pola refleksji i przywieść do zgola innych wniosków aniżeli uzyskane w wyniku badań. Jednak to ryzyko rozejścia się konkluzji zostało w pracy podjęte świadomie. Nie chodzi w niej o to, aby dać jasną, co gorsza – jedyną słuszną odpowiedź, ale by animować zainteresowanie dalszą eksploracją tematu, podążając za wyłuskany w trakcie czytania śladem. Poszukując znamion edukacyjnej działalności i walorów wychowawczych dzieł księżnej, nie sposób bowiem zamknąć jej portretu w jednej ramie. To osoba, której dążenia, aspiracje, pomysły i ich realizacje zasługują na różne sposoby portretowania i wielokrotne interpretacje³⁵. Te intuicje potwierdzają się w wypowiedziach wielu badaczy. Dariusz Kubinowski, czytając Stanisława Ossowskiego, podobnie argumentuje swoje przekonania, współbrzmiać z myślą filozofa, który przekonuje,

[...] że poznawanie człowieka wymaga szerszej i bardziej integralnej perspektywy, aniżeli wyznaczają je tradycyjne dyscypliny nauk społecznych czy humanistycznych, a przy tym poznanie naukowe nie jest jedynym z możliwych sposobów docierania do pogłębionego rozumienia zjawisk typowo ludzkich. Zauważyć należy, że wspomniana powyżej rewolucja jest właściwie po-

³⁵ W nieco innym kierunku zmierzają np. znakomite analizy Hanny Jurkowskiej, która w Czarторыskiej odnalazła prekursorkę, patronkę i wyrazicielką pamięci sentymentalnej. Por. H. JURKOWSKA: *Pamięć sentymentalna. Praktyki pamięci w kręgu Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauki w Puławach Izabeli Czarторыskiej*. Warszawa 2016.

wrotem do synergii myślenia o człowieku znanej już w czasach starożytnej Grecji, w której nie stosowano ostrego rozdziału między filozofią, naukami społecznymi i twórczością literacką, poetycką³⁶.

Autor, potwierdzając holistyczne myślenie o człowieku, uzasadnia konieczność podejmowania takich analiz, które uwzględniają możliwie najszerszą perspektywę, w tym samego człowieka, czyli jego cechy, dyspozycje i potencjały, jego otoczenie, dzieła oraz działania, a nawet ich krytyczne oceny i związki. To myślenie koresponduje także z przekonaniem Janiny Kostkiewicz, która nawet w definicji myśli pedagogicznej łączy dwa, wydawać by się mogło – odległe pola aktywności pedagogicznej, zaznaczając, że: „Myśl pedagogiczna [...] znajduje wyraz nie tylko w indywidualnie ogłoszonych traktatach, teoriach i doktrynach, ale również w praktyce będącej wyrazem określonej koncepcji rzeczywistości i zamierzeń edukacyjnych. [...] Zawarta jest w sztuce, literaturze pięknej: od poezji poprzez dramat aż po powieść. Myśl ludzka wydaje się czymś szerszym, a zarazem głębszym aniżeli teoria i wiedza naukowa czy koncepcje w naukach humanistycznych i społecznych”³⁷.

Wśród wielu przymiotów określających Izabelę Czartoryską i jej działania nie wymienia się w zasadzie nigdzie jej pedagogicznych aspiracji. Uznając jej symboliczną rolę matki (Spartanki), opiekunki swoich dzieci, fundatorki szkół włostowickich oraz autorki tekstów dla dzieci wiejskich, uwagę zwykle kieruje się w stronę jej politycznych i kulturalnych zaangażowań, podobnie jak uczynił to Stanisław Wasylewski w *Portretach pań wytwornych*, pisząc:

Biografia księżnej generałowej to zaiste brewiarz epoki – jej profil duchowy, to prawie wypadkowa wszystkich linii charakterystycznych ery stanisławowskiej! Wspaniałe, wstępne, najmiłsze, nieznosne i wszystkie znamiona XVIII wieku zbiegły się w tym usposobieniu i temperamencie [...]. Pisano, mówiono o puławskiej pani tyle dobrego i złego, osobiście przeszła takie tragedie, farsy, wodewile, że można by tym obdzielić dziesięć innych kobiet i jeszcze starczyłoby na jedenastą³⁸.

W tej osobliwej wzmiance biograficznej brakuje, jak widać, odniesień do znaczenia jej edukacyjnej praktyki. Nie sposób uznać, że w tak bogatej biografii

³⁶ D. KUBINOWSKI: *Jakościowe badania pedagogiczne. Filozofia. Metodyka. Ewaluacja*. Lublin 2010, s. 49.

³⁷ J. KOSTKIEWICZ: *Wprowadzenie do pierwszego numeru rocznika „Polska Myśl Pedagogiczna”*. „Polska Myśl Pedagogiczna” 2015, R. 1, s. 13.

³⁸ S. WASYLEWSKI: *Portrety pań wytwornych. Czasy stanisławowskie. Sybilla z Puław*. Lwów 1924, s. 7–8. Starając się zachować wierność przekazowi treści, gdzie było to możliwe, z poszanowaniem autora wypowiedzi, zachowano autentyczną pisownię. Uwaga odnosi się do wszystkich cytowań, również występujących w kolejnych częściach pracy.

mogło zabraknąć *sensus paedagogicae*³⁹. Co więcej, przeświadczenie takie pojawia się już w pierwszym momencie zetknięcia z bogatą faktografią z życia księżnej Czartoryskiej, w której pojawia się kategoria „człekołubności”. To wręcz zaproszenie do podjęcia wysiłku badawczego zmierzającego do odkrycia sensu tego określenia, intuicyjnie łączącego się z pojęciem edukacji. Zmierzając do realizacji tego celu, ruch wektorów, wskazujących na kierunek rozważań podjętych w pracy, ustawiono jednocześnie w dwie strony. Oznacza to symultaniczny wybór dwóch dróg dociekania badawczego, wiodących od teorii oświatlającej działania Czartoryskiej oraz ich efekty i *au rebours* – od działań i dzieł (w ich opisach), w stronę teorii pozwalających ostatecznie uchwycić ich znaczenie.

W praktyce interpretacyjnej najistotniejsze wydają się źródła literackie. Dla hermeneutyki to niezwykle istotny element konstruowania interpretacji, dlatego w powyższych analizach te źródła dominują i stanowią właściwy materiał badawczy. Pierwsza grupa tekstów obejmuje historyczną literaturę podmiotu, w tym pisma estetyczne i krytyczne, teksty filozoficzne, literaturę piękną, podręczniki, regulaminy, rozporządzenia, pamiętniki, listy, publikacje prasowe oraz wpisy katalogowe autorstwa księżnej Czartoryskiej, księcia Adama Kazimierza, Marii Wirtemberskiej, Adama Jerzego, przedstawicieli kulturalnej socjety warszawskiej i puławskiej, literatów, poetów, uczniów i wychowanców Czartoryskich oraz gości domu i muzeów⁴⁰. (Znakomitą część manuskryptów lub pierwszych wydań dokumentów można konsultować za pomocą narzędzi elektronicznych. Pełny dostęp do zbiorów, poza nielicznymi wyjątkami, oferują repozytoria internetowe i cyfrowe archiwa, biblioteki i centra naukowe⁴¹). W grupie tych dokumentów szczególną wartość przedstawiają zachowane

³⁹ W kontekście dalej prowadzonych rozważań warto zatrzymać się nad znaczeniem tego pojęcia. Tłumaczenie z języka łacińskiego prowadzi wprost do analizy pedagogicznego sensu działań Czartoryskiej. Oznacza zatem uwzględnienie celów, a także metod i środków, które służą realizacji zadań o charakterze wychowawczym i kształcącym. Warto jednak przywołać inne tłumaczenie, wiążące działanie pedagogiczne ze sztuką kształcenia i wychowania. *Sensus*, w innym znaczeniu, odnosi się do czucia, uczucia i wrażliwości, zbiegając się z pojęciem „człekołubności”, które, stanowiąc swoiste, puławskie rozwinięcie klasycznego humanizmu, przyświecało działaniom Czartoryskiej. Analizując ich edukacyjny wymiar, warto przywołać drugie z cytowanych wyżej znaczeń, w nim kryją się bowiem szczególne atrybuty pedagogii uprawianej przez księżną, którą w monografii określono mianem „czulej”. Por. termin „sens”: od łac. *sensitivus* – wrażliwy, zmysłowy; *sensatio* – odczuwanie; *sensibilis* – odczuwalny; *sensytywny* [człowiek], czuły, wrażliwy, mogący odczuwać, przeczułony. Za: W. KOPALIŃSKI: *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa 1989.

⁴⁰ Szczegółowy zestaw przywołanych dokumentów opatrzonych pełnym opisem zaprezentowano w bibliografii.

⁴¹ Wykaz adresów internetowych zawarto w netografii. Wszystkie źródła cytowane z repozytoriów, domen i wydawnictw internetowych (po weryfikacji) opatrzone jedną datą dostępu: 15.09.2018. W związku z tym w przypisach odwołujących się do wymienionych źródeł, a zamieszczonych w tekście, zrezygnowano z wprowadzania tego fragmentu opisu bibliograficznego.

rękopisy księżnej Czartoryskiej. Kwerenda tego typu literatury jest nie tylko podstawą naukowych opracowań; ta literatura jest zwierciadłem odbijającym charakter postaci. Zastosowana stylistyka, schemat budowania wypowiedzi pisemnej, treść wspomnień, jak i charakter pisma – zmienny w odniesieniu do stanów emocjonalnych i wieku księżnej, stanowi znakomite źródło analiz. To ważny element badań, który pomaga dookreślić znaczenie gestów, wyborów oraz sens działań w nich zapisanych. Co ważne, nie zawsze treść takich dokumentów wymaga przywołania. Ich znaczenie nierzadko wyłania się dopiero z całościowej lektury. Ogarniające, niejako z oddali, tę część pisarstwa Czartoryskiej⁴² spojrzenie pozwala uchwycić ulotne wrażenie, usłyszeć „głos autorki”, który wydobywa się spoza czytanego tekstu i uprawomocnia przeczuca.

Znaczną część analizowanych tekstów stanowią prace Adama Kazimierza – mentora, nauczyciela i męża Czartoryskiej. Uwzględniając nauki, jakie z tych tekstów daje się odczytać, w tekście opracowania odwołano się do znaczących fragmentów twórczości literackiej i komediopisarskiej księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego⁴³, związanej bezpośrednio z aktywnościami podejmowanymi przez Izabelę. Ze względu na znaczenie tekstów, czyli w kontekście prowadzonych badań jako świadectwo efektów pracy edukacyjnej księżnej, analizie poddano niektóre wydawnictwa autorstwa dzieci Izabeli Czartoryskiej, w tym: Adama Jerzego *Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809*; *Pamiętniki ks. Ada-*

⁴² Analizie poddano wybrane zbiory rękopisów zgromadzonych w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, m.in.: BCz Rkps 6067 IV, *Memoires et écrits divers 1805–1822* [Rękopisma Xsiężnej Jenerałowej, egzemplarz po ś.p. Xnie. Maryi Wirtemberskiej], BCz Rkps 6069 III, *Extraits de diferentes lectures, de diferens memoires et de diferens manuscrit I.C.*; BCz Rkps 6101, *Listy od córki Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej do Izabeli z Flemingów Czartoryskiej. Listy Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej do brata Adama Jerzego Czartoryskiego. 1828–1829*; BCz Rkps 6140, M. WIRTEMBERSKA Z CZARTORYSKICH: *Listy do matki Izabeli. 1812–1817*; BCz Rkps 3035 III, *Cathalogue historique et deatille' des objets re'unis a' la Maison Gothique a' Pulawy*; BCz Rkps 6068 IV, Kilka artykułów do „Pielgrzyma w Dobromilu” czyli nauki wiejskie, które nie są drukowane. Odręczne zapiski, wspomnienia i fragmenty listów, w głównej części sporządzone w języku francuskim, stanowiły podstawową, choć nie jedyną grupę dokumentów źródłowych. Grupę tę dopełniały opracowane i wybrane fragmenty dzienników, kronik, listów oraz opisów katalogowych wydawanych od końca XIX wieku, m.in.: *List Marii Wirtemberskiej do Izabeli Czartoryskiej z dn. 6 IV 1810*. W: L. DĘBICKI: *Puławy (1762–1830)*. Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie. T. 4. Lwów 1888; *Listy księżnej Izabeli z hr. Flemmingów Czartoryskiej do starszego syna księcia Adama*. Zebrała S. DUCHIŃSKA. Kraków 1891; I. CZARTORYSKA: *Dyliansem przez Śląsk. Dziennik podróży do Cieplic w roku 1816*. Tłum., wstęp i przypisy J. BUJAŃSKA. Wrocław 1968; I. CZARTORYSKA Z FLEMMINGÓW: *Podróż po Anglii. Dzienniki podróży po Anglii i Szkocji w roku 1790*. Oprac. i wstęp A. WHELAN. Tłum. Z. ŻYGULSKI jun., A. WHELAN. Warszawa–Toruń 2015.

⁴³ M.in.: Kawa. *Komedia w jednym akcie*. Warszawa 1779; *Listy klasyczne, o różnych literatury rodzajach y dziełach*. List IV: O dramatyce. W: IDEM: *Kawa...*; *Przedmowa do komedii p.t. Panna na wydaniu Adama ks. Czartoryskiego G.Z.P.* Warszawa 1774; *Listy jmcj pana Doświadczynskiego [i.e. A.K. Czartoryskiego]*. Warszawa 1782; *Mysli o pismach polskich: z uwagami, nad sposobem pisania w rozmaitych materyach*. Wilno 1801.

ma Czartoryskiego korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I.; *Testament polityczny księcia Adama Jerzego Czartoryskiego* (14 lipca 1861), a nade wszystko ważny dokument podsumowujący nauki o wychowaniu i kształceniu w postaci *Rad dla córki*, autorstwa Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej⁴⁴. Warto w tym miejscu usprawiedliwić ilość odwołań do tekstów, które nie wyszły spod ręki księżnej (te pojawiają się po wielokroć w różnych fragmentach monografii). Zabieg ten, mogący wywoływać zdziwienie, ma swoje uzasadnienie. Przyglądając się działalności księżnej, nie sposób nie zauważyć, że jej aktywność motywowana była, poza innymi względami, intelektualnym pobudzeniem, jakie płynęło z pism i tekstów osób ją otaczających (wśród których niewątpliwie najważniejszym mentorem był mąż Adam Kazimierz). Można zaryzykować stwierdzenie, że Czartoryska realizowała w praktyce to, co inni ogarniali myślą. Ten symptomatyczny dla postawy księżnej sposób funkcjonowania przyniósł efekty w postaci dzieł o ponadczasowej wartości. Myśl, przyobleczona przez Czartoryską w formę dzieła lub działania, uprawomocniła jej wartość. Co więcej, wskazywanie na teksty animujące intelektualną podstawę działań jest jedną z elementarnych metod postępowania badawczego w hermeneutyce pedagogicznej. Przywołanie tekstów, traktowanych jako inspiracja analizowanych działań, pozwala na ukazanie związków pomiędzy poszczególnymi ideami oraz ideami i działaniami, które dokonuje się dodatkowo na styku teraźniejszości i przeszłości. Z tego samego powodu nie sposób uciec od pism dzieci Czartoryskiej, które w pewnym sensie stały się potwierdzeniem, świadectwem i fizycznym efektem jej zabiegów wychowawczych. Wzajemność, jako warunek relacji rodzinnej obserwowanej w środowisku Nowej Familii, dotyczy zatem nie tylko sposobów odnoszenia się do siebie, ale także czerpania z potencjału różnorodnych postaw jej członków.

W grupie tekstów poddanych interpretacji szczególne znaczenie przypisuje się czterotomowemu opracowaniu kronik z życia dworu puławskiego autorstwa Ludwika Dębickiego. Temu puławskiemu kronikarzowi zawdzięczać należy pierwsze, niezwykle drobiazgowo opracowanie wspomnień o funkcjonowaniu środowiska kulturalnego i politycznego Puław⁴⁵. Jego kronika,

⁴⁴ Por. A.J. CZARTORYSKI: *Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809*. Tłum. z franc. i ros. Z. LIBISZOWSKA, S. MELLER, J. SKOWRONEK. Wyb., oprac., wstęp i przypisy J. SKOWRONEK. Warszawa 1986; IDEM: *Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I. T. 1*. Tłum. K. SCIPIO. Kraków 1904; *Testament polityczny księcia Adama Jerzego Czartoryskiego* (14 lipca 1861). Fundacja XX. Czartoryskich w Krakowie; <http://pamiecpolski.archiwa.gov.pl/obiekty/testament-polityczny-ksiecia-adama-jerzego-czartoryskiego> oraz Z. ZAMOYSKA z CZARTORYSKICH: *Rady dla córki*. Oprac. M. DĘBOWSKA. Lublin 2002.

⁴⁵ L. DĘBICKI: *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego, na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie*. T. 1–2. Lwów 1887 oraz IDEM: *Puławy...*, t. 3–4. Lwów 1888.

opracowana w latach osiemdziesiątych XIX wieku, jest w istocie pierwszą panoramą dziejów rodzinnych, domowych, towarzyskich i krajowych, które zogniskowały się w Puławach (i innych związanych z Familią miejscach, w tym Warszawą i Sieniawą). Dębicki nie był naukowcem. Chociaż dysponował bogatym zespołem źródeł archiwalnych, nie władał w pełni klasyczną i krytyczną metodą naukową. Wyraźnie widać te nieścisłości w części pracy poświęconej zagadnieniom muzealnictwa i zbiorów puławskich. Nie zajmował się jednak konkretnym, dostępnym mu materiałem zabytkowym, lecz stosował odwołania do relacji pamiętnikarskich osób, które z autopsji znały zbiory puławskie (np. Juliana Ursyna Niemcewicza, Leona Dembowskiego czy Kajetana Koźmiana) lub wykorzystywał gawędziarskie wspomnienia i artykuły krytyczne umieszczane w prasie krajowej. Z punktu widzenia analiz muzeologicznych nie były to wartościowe relacje. Jednak, wprowadzając do analiz praktyki muzealnej zagadnienia społecznej recepcji zbiorów oraz wskazując na ich misję edukacyjną, Dębicki zebrał interesujący poznawczo materiał dla interpretatorów życia społecznego i pedagogów zainteresowanych zagadnieniami edukacji muzealnej. I chociaż wybitny badacz spuścizny kolekcjonerskiej księżnej Izabeli, Zdzisław Żygulski jun., czynił Dębickiemu zarzuty, przekonując, że jego często naiwne opisy przyczyniły się do wytworzenia fałszywego obrazu puławskich muzeów, to trudno zaprzeczyć wartości tego dokumentu jako źródła wiedzy na temat społecznego znaczenia tych instytucji. Jego opisy, choć nadają często główny ton całości wypowiedzi, zderzane są z pamiętnikarskimi i dziennikarskimi opisami świadków działalności Czarторыskiej, jej uczestnikami i komentatorami⁴⁶. Dzięki tym zabiegom opisy Dębickiego zyskują głębię, a w wielu fragmentach inspirują nowe spojrzenie na znaczenie dzieł i działań Czarторыskiej.

Niezbędnym w procesie analiz zwierciadłem, w którym odbijały się działania i dzieła księżnej Izabeli, Matki Spartanki współkształtującej oblicze polskiej kultury w drugiej połowie XVIII i na początku XIX wieku, były opracowania zaliczone do drugiej grupy tekstów, skupiających się na analizach wybranych

⁴⁶ Najważniejsze z nich: K. HOFFMANOWA z TAŃSKICH: *Opis różnych okolic Królestwa Polskiego*. Wrocław 1833; K. BIERNACKA: *Podróż z Włodawy do Gdańska powrotem do Nieborowa w roku 1816 opisana w listach Wandy, Eweliny i Leokadyi*. Wrocław 1823; S. GRZEGORZEWSKA: *Dziesięć dni w Puławach w roku 1828: urywek z pamiętnika Sabiny z Gostkowskich Grzegorzewskiej*. Kraków 1898; *List Tekli Łubieńskiej do syna Tomasza z dn. 13 IV 1809*. W: R. ŁUBIEŃSKI: *Generał Tomasz Pomian hrabia Łubieński*. T. 1. Warszawa 1899; T. z POTOCKICH WODZICKA: *Ze zwierzeń dziewczęcych. Pamiętnik Zofii z Matuszewiczów Kickiej. 1796–1822*. Kraków 1910; G. PUZYŃNINA z GÜNTHERÓW: *W Wilnie i w dworach litewskich. Pamiętnik z lat 1815–1843*. Oprac. A. CZARTKOWSKI, H. MOŚCICKI. Chotomów 1988; U. TARNOWSKA z USTRZYCKICH: *Wspomnienia damy polskiej z XVIII wieku*. Poznań 1869; J.P. WORONICZ: *Pisma rozmaite I.P. Woronicza biegiem lat ułożone. Księga pierwsza*. Kraków 1832 lub np. T. KOŚCIUSZKO: *Pisma. Wybór, wstęp i objaśnienia H. MOŚCICKI*. Warszawa 1947. Pozostałe odwołania, w tym przywołania opisów dziennikarskich, odnotowano w bibliografii.

fragmentów działalności księżnej. Z punktu widzenia wartości historycznej posiadają mniejsze znaczenie, jednakże dla interpretatora działalności i dzieł księżnej stanowią ważne punkty odniesienia – wszak w próbach poszukiwania sensu działalności konkretnych osób warto wsłuchać się w głos innych badaczy. Wielość spojrzeń buduje zazwyczaj interesującą badawczo mozaikę, której odczytanie pomaga ujawnić nowe znaczenia. W tej grupie tekstów uwagę zwracają opracowania Aliny Aleksandrowicz, wybitnej znawczyni biografii Czarторыskiej i propagatorki jej osiągnięć, autorki, której, obok ważnej dla utrzymania naukowej ramy prac zawartości merytorycznej, udało się do książek wprowadzić postać księżnej poprzez liczne cytowania jej osobistych dokumentów i opracowań kronikarskich pochodzących z epoki. To niezwykle ważny głos, przeznaczony dla osób, które w tekstach szukają osoby. Efekty jej kwerendy są imponujące: z jednej strony przywołują niemal plastyczną postać bohaterki opracowań, a z drugiej stanowią niezwykle źródło dokumentów dla dalszych analiz. Najważniejszymi w tej grupie odwołań są dwa opracowania łącznie z analizami literaturoznawczymi i historycznymi. Pierwsze z nich to bogate kompendium wiedzy na temat środowiska puławskiego: *Różne drogi do wolności. Puławy Czarторыskich na przełomie XVIII i XIX wieku. Literatura i obyczaj* (2011). Jak wynika z tytułu publikacji, jest to przywołanie panoramy życia kulturalnego skupionego na najważniejszych aspektach przetrwania bytu narodowego w okresie rozbiorowym. W innej publikacji⁴⁷ Alina Aleksandrowicz wprowadza do rozważań, dotychczas skupionych na nutach narodowych, zainteresowania „ojczyzną serdeczną”, które lokują doświadczenia księżnej, jej upodobania i dzieła w szerokiej perspektywie europejskiej. Te dwie prace stanowią w pewnym sensie „oś dramatyczną” przedstawianej tu monografii, a liczne do nich odwołania porządkują przyjętą formę opisu, w której zrezygnowano z klucza chronologicznego na rzecz ciągu koncepcyjnego, wynikającego z ujęcia interpretacyjnego⁴⁸. Uzupełnienie dociekań Aleksandrowicz stanowią prace i analizy naukowe Zofii Gołębiowskiej⁴⁹, która zajęła się ba-

⁴⁷ A. ALEKSANDROWICZ: *Izabela Czarторыska: polskość i europejskość*. Lublin 1998.

⁴⁸ Literatura przedmiotu dotycząca zbiorów muzealnych Świątyni Sybilli i Domu Gotyckiego jest bardzo bogata. Jej zestawienia dokonał Zygmunt Nowakowski (*Zestawienie ważniejszych prac o Puławach i Czarторыskich*. W: *Puławy. Materiały sesji popularnonaukowej*. Lublin 1964, s. 284–289).

⁴⁹ Por. prace Z. GOŁĘBIOWSKIEJ: *Doktor Karol Khittel i służba zdrowia w Puławach w czasach Czarторыskich*. „Region Lubelski” 1994–1996 [druk: 1998], t. 6/8; *Oświata i wychowanie w Puławach oraz kluczu końskowolskim w czasach Czarторыskich*. Puławy 2005; *Podróż Izabeli i Adama Jerzego Czarторыskich do Wielkiej Brytanii (1789–1791)*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Historia”, vol. 38/39, Lublin 1983/1984; *W kręgu Czarторыskich. Wpływy angielskie w Puławach na przełomie XVIII i XIX wieku*. Lublin 2000; *Mecenat kulturalny Izabeli i Adama Kazimierza Czarторыskich (sztuki plastyczne, teatr, muzyka, literatura)*. W: *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie*. Oprac. R. MALISZEWSKA. Kozłówek 2003; *Angielskie wzorce i inspiracje w życiu dworu puławskiego na przełomie*

daniem wybranych wycinków biografii księżnej Czartoryskiej. W jej analizach odnaleźć można zatem wątki dotyczące zagadnień wychowania dzieci, społecznej praktyki oświatowej realizowanej w kluczu końskowolskim, a także fragmenty opisów pozwalające odkryć sens podejmowanych przez księżną podróży.

I chociaż te dociekania należy uznać za wiodące w konstrukcji analizy, to pierwsze impulsy inicjujące zamierzenia badawcze wypłynęły z zainteresowań edukacją muzealną oraz poszukiwaniem praktyki i teorii podejmującej zagadnienia społecznej misji muzeów. W tych analizach, szczególnie odnoszących się do początków polskiej myśli muzealniczej, po wielokroć pojawiało się nazwisko Izabeli Czartoryskiej jako fundatorki pierwszego polskiego muzeum narodowego. Zwykle jednak (co stało się gdzie indziej udziałem autorki opracowania) wspomnienie o Czartoryskiej zajmowało zaledwie kilka zdań wprowadzenia, w których poleca się uwadze jej muzealniczo-kolekcyjnerską działalność. Powtarzające się wielokrotnie odwołania wzbudziły w końcu zainteresowanie postacią muzealniczki. Początkowo był to ledwie słyszalny głos wyznaczający kierunek poszukiwań. Jego wzmocnieniu przysłużyła się kwerenda prac Zdzisława Żygulskiego jun., znawcy i propagatora kolekcji książąt Czartoryskich. Żygulski jun. przejął zainteresowania księżnej Izabeli Czartoryskiej i stał się jej prawdziwym naukowym spadkobiercą. Oświeceniowo-narodowa, a preromantyczna w opinii badacza, idea instytucji muzeum, ucieleśniona w kolekcji księżnej, początkowo patronowała jego twórczości. Pierwsza drukowana praca Żygulskiego poświęcona kolekcji ukazała się już w roku 1952 w „Rozprawach i Sprawozdaniach Muzeum Narodowego w Krakowie” i nosiła tytuł *Tarcza renesansowa w Zbiorach Czartoryskich. Przyczynek do dziejów kolekcjonerstwa polskiego*⁵⁰. Spod jego pióra ostatecznie wyszły najważniejsze opracowania dotyczące puławskich muzeów – *Świątyni Sybilli i Domu Gotyckiego*⁵¹. Wśród nich *Dzieje zbiorów Puławskich. Świątynia Sybilli i Dom Gotycki*⁵² – obszerny zbiór, który obok analiz muzeologicznych zawiera odwołania do biografii księżnej oraz nawiązania do sytuacji

XVIII i XIX wieku. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Historia”, vol. 46/47, Lublin 1991/1992; Anglia w planach wychowawczych Adama Kazimierza Czartoryskiego w świetle instrukcji dla syna z roku 1789. „Rocznik Lubelski” 1979, R. 21.

⁵⁰ Por. Z. ŻYGULSKI jun.: *Tarcza renesansowa w Zbiorach Czartoryskich. Przyczynek do dziejów kolekcjonerstwa polskiego*. „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 1954, t. 2.

⁵¹ W tym: IDEM: *Muzeum Czartoryskich: Historia i zbiory*. Red. Z. ŻYGULSKI jun. Kraków 1998; *Nurt romantyczny w muzealnictwie polskim*. W: *Romantyzm. Studia nad sztuką drugiej połowy wieku XVIII i wieku XIX. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Warszawa 1963; *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybilli i Dom Gotycki*. Kraków 2009; *Muzea na świecie. Wstęp do muzealnictwa*. Warszawa 1982 oraz opublikowana praca doktorska z roku 1962 pt. *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybilli i Dom Gotycki*. Kraków 2009.

⁵² Por. IDEM: *Dzieje zbiorów puławskich...*

politycznej kraju. Szczególnie ważny źródłowo jest aneks oraz wyczerpujące przypisy obejmujące transkrypcje tekstów źródłowych (z rękopisów księżnej i autorów opisów pamiątek puławskich). We wszystkich publikacjach Żygułskiego wybrzmiewają mocno humanistyczne i antropocentryczne postulaty filozofii oświecenia, echa społecznych nurtów epoki rozbiorowej oraz rosnące w skali puławskie nuty romantyczne. Na bazie tych nurtów, jak przekonuje autor, wykształciło się muzeologiczne pojęcie „pamiętki historycznej” o wyraźnie sentymentalnym zabarwieniu, której nie tyle obiektywna wartość jako przedmiotu zabytkowego, ile wartość interpretacyjna miała zasadnicze znaczenie (wkrótce, co podniesiono w drugiej części opracowania, zjawisko to przyczyniło się do wytworzenia swoistej metody interpretacji jako podstawy dla praktyki edukacyjnej w muzeach). Z idei pamiętki historycznej wyrosły pomysły, które iluminowały inne działania księżnej, a szczególnie te, które mieściły się w zakresie edukacji obywatelskiej i patriotycznej. Co prawda, już w epoce oświecenia, wraz z odrodzeniem polskiego życia umysłowego i kulturalnego, nastąpił wyraźny zwrot do przeszłości wzmagający zainteresowanie historią:

W historii widziano bowiem, za Ciceronem, mistrzynię życia. Od historii oczekiwano odpowiedzi na pytanie: jak powstało zło, które toczy Rzeczpospolitą, i jak można je uleczyć. Z historii usiłowano wywieść prawa postępowania dla współczesności. Drogą badań historycznych szukano w tradycji uzasadnienia dla reform, które chciano przeprowadzić. Historii stawiano również doniosłe zadania wychowawcze: miała ona „uczyć cnoty”, to znaczy wychowywać moralnie. W szczególności miała ona uczyć „świętej miłości kochanej ojczyzny”, wychowywać w duchu patriotycznym, stawiając przed oczy współczesnych wielkich mężów przeszłości i ich wiekopomne czyny, jako wzory do naśladowania⁵³.

Nie można się zatem dziwić renomie i sile oddziaływania puławskiego muzeum, którego idee koncentrowały się w zawołaniu: „przeszłość – przyszłość”. Znaczenie tego hasła i instytucji go propagującej stało się niezwykle ważnym odniesieniem dla narodu, który utracił organizację państwową. Jego misja wpiisywała się w politykę narodową ufundowaną na kategorii ducha, który spaja i przenika wspólnotę. Te elementy, choć bardzo wyraźnie przenikały wszystkie działania księżnej, w jej praktyce zyskały nieco odmienne od lansowanego, kolektywistycznego pojęcia narodu. W ujęciu Czartoryskiej naród był nie tyle ideą, co zbiorem konkretnych osób, dlatego w zasadniczej części pracy to te uzasadnienia ugruntowały specyfikę i kierunek rozważań. Wraz z postę-

⁵³ Ibidem, s. 25.

pem analiz początkowe zainteresowanie symbolicznie przekroczyło zatem mury muzeum i objawiło postać fundatorki, której wizerunek nie jest jednolity, a z każdą stroną analizowanej dokumentacji ujawniał coraz bardziej złożoną, interesującą i intrygującą poznawczo postawę animatorki, kreatorki i edukatorki środowiska społeczno-kulturalnego, którego oddziaływanie wykraczało poza przestrzeń domu i instytucji, jakie stworzyła. Analizy dokumentów sukcesywnie odsłaniały obrazy, które do tej pory pozostawały zakryte, w tym ślady działań edukacyjnych. Nieocenionym tropem inicjującym ten zakres poszukiwań było opracowanie Agnieszki Whelan *Powązki: szkoła uczuć i historii. Wychowanie młodych Czartoryskich*⁵⁴. Poruszająca wyobraźnię praca relacjonuje warszawskie, powązkowskie doświadczenia Czartoryskiej, co prawda przepełnione stylistyką gessnerowską, jednak, co ważniejsze dla pedagoga, ukierunkowane na wychowanie dzieci. Whelan w sposób bardzo plastyczny pokazała postawę młodej damy rokokowej, sentymentalnej zwolenniczki życia w naturze, ale równie mocno postać uwikłanej w macierzyńskie obowiązki księżnej, ufundowane na uczuciach miłości i czułości oraz przepełnione działaniami przepowiadającymi późniejsze metamorfozy jej postawy. W podobny sposób, już w dwugłosie z Żygulskim jun., Whelan raz jeszcze wprowadziła postać Czartoryskiej w obieg czytelniczy, udostępniając jej dzienniki z podróży po Anglii i Szkocji. To literackie sprawozdanie z *grand tour*, które rozbudowało portret księżnej o doświadczenia wkraczające w przestrzeń „ojczyzny serdecznej”⁵⁵ i ujawniło znamiona jej (również) pozytywistycznych przekonań. Podobnie jak przytoczone wyżej, inne wydawnictwa, będące transkrypcją dzienników, wspomnień i listów (a zaliczono je do pierwszej grupy źródeł), z natury rzeczy reprezentują największy potencjał do badań i interpretacji. Tym większe zasługi należy przyznać osobom, które podejmują się ich opracowania. W tej grupie mieści się zbiór pism estetycznych i literackich, wybranych, opracowanych i opatrzonych wstępem przez Anetę Kwiatek. W zbiorze zamieszczono transkrypcje *Myśli różnych o sposobie zakładania ogrodów*, obie części *Pielgrzyma w Dobromilu*, fragmenty *Katalogu pamiątek złożonych w Domu Gotyckim w Puławach* oraz wybrane poezje i modlitwy autorstwa księżnej⁵⁶. Wcześniejsze od już przywołanego, skupione na jednej grupie treści jest opracowanie Aliny Aleksandrowicz i Artura Timofiejewa, zawierające

⁵⁴ Por. A. WHELAN: *Powązki: szkoła uczuć i historii. Wychowanie młodych Czartoryskich*. „Rocznik Historii Sztuki” 2014, t. 39.

⁵⁵ I. CZARTORYSKA Z FLEMMINGÓW: *Podróż po Anglii...* Bezcennym źródłem dla pracy badawczej są umieszczone pod koniec książki faksymile, tym bardziej, że manuskrypt nie został jeszcze poddany opracowaniom cyfrowym, zatem pozostaje niedostępny.

⁵⁶ Por. I. CZARTORYSKA: *Pisma literackie i estetyczne. Antologia*. Wybór, wstęp i oprac. A. KWIATEK. Kraków 2014.

wybór tekstów z katalogu muzeum sybillańskiego⁵⁷. W znacznej mierze są to teksty przyjaciół domu puławskiego, które znamionuje sybillańska stylistyka i biograficzny sposób opracowania treści, stanowiący swoisty klucz interpretacyjny dla całej puławskiej kolekcji.

W pedagogice wiele miejsca poświęcono edukacyjnej roli męża księżnej Izabeli, księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego, generała ziem podolskich (1734–1823), podkreślając jego zasługi jako założyciela, przełożonego i pedagoga Szkoły Rycerskiej oraz aktywnego członka Komisji Edukacji Narodowej, autora *Katechizmu kadeckiego* (1774), inspiratora kształcenia dziewcząt oraz orędownika idei teatru narodowego⁵⁸. W jego cieniu pozostawała postać księżnej. O jej obecność na polu pedagogiki w krótkich szkicach lub odniesieniach zaczęły się upominać współczesne badaczki⁵⁹. Interesujące z punktu widzenia prowadzonych dociekań są stosunkowo najnowsze szkice, np. z 2014 roku autorstwa Renaty Pater. W artykule zamieszczonym na łamach „Polskiej Myśli Pedagogicznej” Pater zaprezentowała ogólne ramy działalności edukacyjnej księżnej⁶⁰. Podobne w skali są wyrazy zainteresowania teatralną działalnością Czartoryskiej zreferowane przez Katarzynę Król w artykule nt. *Edukacja teatralna Izabeli Czartoryskiej (1746–1835)*⁶¹. Próbę łączenia aspektów edukacyjnych i społecznych, zwłaszcza politycznych, można odnaleźć w publikacjach Andrzeja Stroynowskiego. Historyk z podobnym zainteresowaniem przygląda

⁵⁷ Por. A. ALEKSANDROWICZ, A. TIMOFIEJEW: *Opis niektórych pamiątek zachowanych w Świątyni Sybilli w Puławach*. W: *Biblioteka Pisarzy Polskiego Oświecenia*. T. 10. Red. T. CHACHULSKI, J. SNOPEK, A. KARPIŃSKI, A. MASŁOWSKA-NOWAK. Warszawa 2010.

⁵⁸ Pedagogiczną analizę dokonań i pism księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego można odnaleźć w opracowaniu: R. WROCZYŃSKI: *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*. Warszawa 1987. Jednym z najciekawszych opracowań założeń wychowawczych obowiązujących w Szkole Rycerskiej wraz z opisem ich realizacji jest książka Kamili MROZOWSKIEJ: *Szkola Rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765–1794)*. Wrocław 1961.

⁵⁹ Warto polecić także serię odwołań do działalności księżnej w różnych dziedzinach aktywności: J. KAMIŃSKA, I. SZYBIAK: *Idee wychowawcze Jeana-Jacques’a Rousseau w przepisach dla szkół Komisji Edukacji Narodowej*. „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2012, R. 21, nr 4 (84); K. DORMUS: *U źródeł polskiej prasy kobiecej – pierwsze redaktorki, wydawczynie, dziennikarki (ok. 1820–1914)*. W: *Kobiety i mężczyźni (z) kolorowych czasopism*. Red. A. ŁYSAK, E. ZIERKIEWICZ. Wrocław 2010; EADEM: *Dziecko w czasach Komisji Edukacji Narodowej*. „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 2015, t. 68; T. KUŁAK: *Sprawa udziału kobiet w latach 1808–1812 w pracach Naczelnej Rady Dozorczej Izby Edukacyjnej Księstwa Warszawskiego (na tle oświeceniowych przemian w społeczeństwie polskim u progu XIX wieku)*. W: *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*. Red. T. KUŁAK, M. DAJNOWICZ. Wrocław 2016; D. ŻOŁĄDŹ-STRZELCZYK: *Kilka uwag o znajomości dzieła Jana Jakuba Rousseau „Emil, czyli o wychowaniu” w Polsce przełomu XVIII i XIX wieku*. „Problemy Wczesnej Edukacji / Issues in Early Education” 2015, t. 11, nr 2 (29).

⁶⁰ Por. R. PATER: *Działalność Izabeli Czartoryskiej w służbie edukacji muzealnej i wychowania patriotycznego. Powstanie muzeów narodowych*. „Polska Myśl Pedagogiczna” 2015, nr 1.

⁶¹ Por. K. KRÓL: *Edukacja teatralna Izabeli Czartoryskiej (1746–1835)*. W: *Wychowanie jako wartość*. Red. M.Z. STEPULAK, M. DUBIS. Lublin 2017.

się działalności politycznej księżnej Izabeli sięgającej epoki stanisławowskiej i na tym tle prezentuje kilka wątków związanych z jej praktyką edukacyjną⁶². Jego analizy wykraczają jednak poza zakres praktyk edukacyjnych księżnej i odnoszą się do ogólniejszego problemu politycznej roli kobiet w okresie stanisławowskim i u początków romantyzmu. Warto nadmienić, że odwołanie do kobiecej siły w zarządzaniu państwem nie było wynalazkiem tego czasu. Już siedemnastowieczni autorzy, poddając ostrej krytyce indolencję mężczyzn, w miejsce walki wybierających uciechy życia, na przyszłe przywódczynie lansowali kobiety. Satyryczny wizerunek leniwego utracjusza podlegającego władzy kobiet odmalował Marcin Bielski w utworze *Sejm kobiety*⁶³. Nie były to czcze słowa. Niedługo potem polityczna siła kobiet (choć w dużej mierze objawiająca się jeszcze działaniami zakulisowymi) zaczęła przynosić wymierne skutki polityczne. Niebagatelnym przykładem tych zmian stało się polityczne zaangażowanie Czartoryskiej, przypadające na każdy z ważnych etapów kształtowania się politycznego i społecznego krajobrazu polski rozbiorowej. Podejmując wątek kobiecego zaangażowania politycznego, nie sposób było pominąć ten nurt rozważań w odniesieniu do Czartoryskiej. Impuls wywiedziony z opracowań Stroynowskiego okazał się ożywczy dla tych fragmentów pracy, w których przywołano wzorcotwórczą rolę Izabeli, poczynawszy od metaforycznego, symbolicznego ujęcia postaci Matki Spartanki, poprzez rolę przewodniczki w praktyce artystycznej córek i wychowanek puławskich czy rolę przewodniczki dla środowiska eforek, po, oczywiście wręcz, nawiązanie do muzeów kobiecych, zrodzone z inspiracji działalnością muzealniczą księżnej. Szukanie tych śladów nie znajdowało się w grupie „pierwszych zamysłów”, jednak wyniki poszukiwań okazały się nad wyraz spójne z przesłaniem pamiątek muzealnych, wśród których Czartoryska umieściła wspomnienia o polskich Jagiellonkach, Joannie d’Arc, Marii I Stuart, królowej Szkotów, ale także o reprezentantkach literatury pięknej i bohaterkach szekspirowskich dramatów. Kobięcy nurt wspomnieniowy w koncepcji ekspozycyjnej muzeów, głównie Domu Gotyckiego, był niezwykle nośny. Warto wspomnieć tu chociażby późniejsze zainteresowanie Adama Jerzego i Klementyny z Tańskich Hoffmanowej postaciami Jagiellonek.

⁶² Por. A. STROYNOWSKI: *Błędy w wychowaniu magnatów polskich w XVIII wieku*. W: *Dziecko w świecie innowacyjnej edukacji, współdziałania i wartości*. T. 2. Red. U. SZUŚCIK, B. OELSZLAEGGER-KOSTUREK. Katowice 2014; IDEM: *Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej*. Łódź 2005; IDEM: *Wychowawcze cele oświeconego sarmatyzmu*. „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Rocznik Polsko-Ukraiński” 2014, t. 16; IDEM: *Polityczna rola Izabeli Czartoryskiej*. „Przegląd Zachodniopomorski” 2012, z. 2: *Kobieta w kulturze politycznej świata*.

⁶³ M. BIELSKI: *Satyry. Sen majowy, Rozmowa baranów i Sejm niewieści*. Zebrał W. WISŁOCKI. Kraków 1889.

Kończąc (podstawowy na etapie wstępu) przegląd literatury wykorzystanej w analizach, nie sposób pominąć inspiracji płynących z prac filozoficznych i pedagogicznych. W grupie autorów – inspiratorów reprezentujących te dyscypliny nauki poczesne miejsce zajmuje Jan Jakub Rousseau (tyleż filozof, ile pedagog). Uwzględnienie wkładu, jaki do praktyki książecznej Izabeli wniosły myśli filozofa, okazało się konieczne ze względu na zbieżność wielu wątków, które łączył wspólny duch: przekonanie o edukacji przekraczającej stany, mury i granice oraz wiara w siłę natury jako inspiracji i otoczenia procesu wychowania⁶⁴. To dość symptomatyczne przywołanie. Trzeba bowiem zaznaczyć, że po spotkaniu książecznej z Janem Jakubem ta żywiła wyraźną niechęć do osoby filozofa. Niechęć osobista nie przeszkadzała jej jednak wykorzystać (nie zawsze zresztą świadomie) inspiracji płynących z jego najbardziej znanych prac. Dlatego, głównie w powązkowskiej praktyce edukacyjnej, można poszukiwać odniesień do *Nowej Heloizy*, *Emila* oraz *Pism o widowiskach*. Nawet z przeznaczonego dla konfederatów barskich (podwójnie zaskakujące poprzez fakt antypatii dla osoby filozofa i politycznych adwersarzy) pisma *Uwagi o rządzie polskim* do praktyki książecznej przeniknęły te elementy, które uzasadniały potrzebę wychowania obywatelskiego. Na marginesie: znamionem był stosunek Rousseau do Polski, w którym przejawiała się nie sympatii dla narodu pogrążonego w wojnie domowej i znajdującego się w przededniu pierwszego rozbioru. „Pisał je [Uwagi] z radością, z serdecznym dla Polski uczuciem. Nie bez zadziwienia ujrzał on społeczeństwo, które z całej Europy najbliższym było jego ideału”⁶⁵, komentował treść pisma Walerian Kalinka. W przeciwieństwie do swych intelektualnych konkurentów – Woltera i Diderota, Jan Jakub skonstruował optymistyczne zalecenia, wskazujące na naród polski jako siłę zdolną do zarządzania i ustanawiania prawa. Włączwszy *Uwagi*, z każdego z wymienionych wcześniej pism filozofa⁶⁶ Czartoryska wykorzystwała myśli o wychowaniu naturalistycznym przypadające na okres powązkowski, inspiracje myśleniem repu-

⁶⁴ Por. J.J. ROUSSEAU: *Marzenia samotnego wędrowca*. Tłum. i oprac. E. RZADKOWSKA. Wrocław 1989; IDEM: *Uwagi o rządzie polskim*. 1771. W: J. KOT: *Historia wychowania*. T. 2: *Wychowanie nowoczesne od połowy wieku XVIII do współczesnej doby*. Warszawa 1996; IDEM: *Umowa społeczna oraz Uwagi o rządzie polskim*; *Przedmowa do „Narcyza”*; *List o widowiskach*; *List i Opatrzności*; *Listy moralne*; *List do arcybiskupa de Beaumont*; *List do Malesherbesa*. Tłum. B. BACZKO i in. Oprac., wstęp i przypisy B. BACZKO. Warszawa 1966; IDEM: *List do d'Alemberta o widowiskach z dodaniem artykułu d'Alemberta „Genewa”*. W: IDEM: *Umowa społeczna oraz Uwagi o rządzie polskim...*; IDEM: *Rozprawa o naukach i sztukach*. W: IDEM: *Trzy rozprawy o filozofii społecznej*. Tłum., oprac. i wstęp H. ELZENBERG. Warszawa 1956; IDEM: *Projekt konstytucji dla Korsyki*. Przeł. M. BŁASZKE. Warszawa 2009.

⁶⁵ W. KALINKA: *Jan Jacques Rousseau i jego wpływ w Polsce*. „Przegląd Polski” 1886, R. 20, t. 79, z. 235.

⁶⁶ Por. *Julie ou la Nouvelle Héloïse*, powieść opublikowana w Londynie w 1760 i w Paryżu w 1761 roku, *Émile ou de l'Éducation* (Amsterdam, 1762) oraz *Considérations sur le gouvernement de la Pologne* (1772).

blikańskim – objawiające się w praktyce wychowania obywatelskiego i pracy oświatowej – charakterystyczne dla okresu puławskiego oraz myśli o pożytkach płynących z organizacji widowisk o charakterze otwartym. Inne tropy edukacyjne wiodą w stronę koncepcji wypracowanych przez księcia Adama Kazimierza, księcia Adama Jerzego oraz Pestalozziego Johanna Heinricha. Te odniesienia znalazły swoje szczegółowe rozwinięcie w kolejnych częściach pracy.

Wartość każdej pracy badawczej wyznaczają jej efekty. Poza dostarczeniem wiedzy, inspiracją do podejmowania autorskich analiz, polemik i krytyki, czytający poszukują nierzadko wzorów przydatnych w pracy pedagogicznej, najchętniej w postaci gotowego zestawu „dobrych praktyk”. Piśmiennictwo pedagogiczne, zresztą nie tylko, prześiąknięte jest publikacjami w treści lub tytule zapowiadającymi sukces w implementowaniu wypracowanych gdzie indziej pomysłów. Zastanawiająca jest wiara autorów (lub popularyzatorów) tych idei w skuteczność wzorca w praktyce skierowanego na pracę z człowiekiem. Ten fragment rozważań warto zilustrować nawiązaniem do artystycznej pracy graficznej. Praca grafika (jak symbolicznego „producenta wzorca dobrej praktyki”) polega na przygotowaniu matrycy, którą następnie powieli w odbiciach, pozostając z nadzieją na wielokrotne uzyskanie absolutnie wierne go obrazu. Ten nigdy jednak nie zachowuje wierności, wystarczy niedoskonałość prasy albo nieuwaga grafika, aby pojawiło się zniekształcenie. Skoro w tak, wydawać by się mogło, przewidywalnym działaniu trudno dotrzymać wierności pierwotnemu obrazowi, jak można osiągnąć ten efekt, pracując z człowiekiem, który stanowi najważniejszy element „zakłócający” aplikację wzorca? Ta intuicja, wywiedziona zaledwie z obserwacji nadto rozwijającej się w innym obszarze wiedzy, jest niewystarczająca dla poszukujących naukowego umocowania. Wymaga zatem skutecznego potwierdzenia. Takie można odnaleźć w polu odległym od świata pedagogiki – w zarządzaniu. Tu rozważania związane z powielaniem przepracowanych wcześniej praktyk, nawet najlepszych, coraz częściej przyjmują postać krytyki:

Część z nich pokazuje zagrożenia, jakie niesie ze sobą *benchmarking*, czyli doskonalenie organizacji poprzez porównywanie władnych praktyk z działaniami lidera w porównywanej dziedzinie [...]. Najważniejszą nauką z krytyki korzystania z dobrych praktyk, jest to, że w działaniu organizacji jest wiele zmiennych, każda organizacja działa w odmiennym kontekście, dlatego coś, co zadziałało w jednej organizacji nie musi działać w innej. Dodatkowo, na sukces składa się wiele elementów, ciężko jest wyizolować tę jedną, skuteczną praktykę do skopiowania⁶⁷.

⁶⁷ P. KRZYWORZEKA: *Muzea w pogoni za nowoczesnością. O możliwościach wykorzystania etnografii w zarządzaniu i zarządzania w etnografii*. „Working Paper. Version 1.1.” 2013, vol. 3; https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/1362/Krzyworzecka_nowoczesne%20muzea_wor

To nowoczesne na wskroś myślenie – okazuje się – miało już swoich protoplastów, i to w odwołaniu do praktycznej działalności Czartoryskiej. Szukający „matrycy” w dziełach i działaniach księżnej powinni więc usłyszeć wyraźny głos Władysława Łozińskiego, krytyka i komentatora działalności Izabeli, który tak skomentował nieudolnych naśladowców:

Jeżeli co zrobiło dotkliwą krzywdę Puławom i naraziło je na liczne ucin-ki i szyderstwa, to niezawodnie gawiedź naśladowników, pochopna do małpowania bezmyślnego i powierzchownego. Takich płaskich naśladowców Puławy miały niemało, i ci to parodjowali życie puławskie mimo swej wiedzy i woli. Każde ślepe naśladownictwo chwytą z wzoru to właśnie, co ujemną jest jego stroną, a uchwyciwszy przesadza i w karykaturę zmienia. Kuszenie się o niepospolite formy bez wrodzonego zmysłu wytworności prowadzi do niesmacznej maniery, naśladowanie form bez uczucia do teatralności, estetyczne zachcianki bez poczucia piękna stają się pretensjonalnością. [...] Należy jednak odróżnić prawdziwą oryginalność od niezręcznej kopii, egzaltacji od istotnego uczucia⁶⁸.

Te skumulowane w ostatnim cytacie oceny potwierdzają myśl, jaka towarzyszyła podjętej pracy badawczej – interpretacja jako praktyka badawcza zorientowanej humanistycznie pedagogiki nie służyła za sposób wytwarzania wzorów czy schematów, a raczej zmierzała do uchwycenia motywacji, niepowtarzalności czy wagi (doniosłości) indywidualnych celów i sposobów działania. Oznacza to, że wynik dociekań mieści się raczej w kategoriach potencjalności niż dookreślenia, jest przepracowanym w procesie interpretacji opisem, a nie modelem. Bo badacz-hermeneuta, starający się uchwycić autentyczność przeżyć, niepowtarzalność działań, unikalność dzieł i oryginalność myśli, aby pokazać sposoby ich rozumienia, nie oferuje stanowczych rozstrzygnięć, lecz jedynie oceny uwzględniające jego personalną optykę⁶⁹.

Zmierzając do konkluzji, warto zaproponować formę pracy optymalnie ogarniającą treść. Ta nie jest przypadkowa. Trzyczęściowa kompozycja układu treści wynikała z przyjętej koncepcji ich ekspozycji (pozostając w metaforze artystycznej). Przywołanie odległej (w sensie formy) praktyki artystycznej w kształtowaniu kompozycji pracy pisemnej uwzględnia celowość i tematykę umożliwiającą wydobyć pożądaných zagadnień treściowych. Tryptyk, bo

king%20paper%20(2).pdf?sequence=1. W pedagogice niebezpieczeństwo stosowania tzw. „dobrych praktyk” sygnalizuje Teresa Bauman w zredagowanej przez siebie *Praktyce badań pedagogicznych* (Kraków 2013).

⁶⁸ W. ŁOZIŃSKI: *Salon i kobieta. Z estetyki i z dziejów życia towarzyskiego*. Lwów 1921, s. 170.

⁶⁹ Por. A. KUCNER: *Rozumienie człowieka i jego wytworów w perspektywie hermeneutyki Wilhelma Diltheya*. W: *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*. Red. J. KOWALEWSKI, W. PIASEK, M. ŚLIWA. Olsztyn 2008, s. 419.

taką formę ostatecznie przyjęła monografia, wydaje się najbardziej oczywisty. Jest kompozycją trzyczęściową, na którą składają się dwie części oskrzydlające rozważania zamieszczone w części centralnej⁷⁰. Tu, w jądrze, koncentruje się zamysł i duch dzieła, jednak bez skrzydeł przekaz byłby niepełny, a z pewnością nie odzwierciedlałby *spectrum*, czyli nie zapewniał pełnej perspektywy oglądu. Stąd każde ze skrzydeł jest równie istotne. W przypadku interpretacji dzieł i działań księżnej Izabeli Czartoryskiej bez wątpienia efekty jej muzeologicznej praktyki są (w sensie społecznym) najwyższej cenie, i to od nich biorą początek pozostałe analizy. Centralne usytuowanie rozważań, skupiających się na ukazaniu związków muzeum z edukacją poprzez wyodrębnienie jego otwartego, narodowego charakteru i opisanie go z uwzględnieniem założeń mediologii jako koncepcji przekazu wartości dziedzictwa kulturowego oraz z wykorzystaniem metody interpretacji dziedzictwa, stało się zacytnem rozważań poświęconych pozostałym aspektom działalności księżnej⁷¹.

Cele analiz zamieszczonych w centralnej (drugiej) części monografii skoncentrowały się na próbie ukazania Izabeli Czartoryskiej nie tylko jako pomysłodawczyni, organizatorki i realizatorki idei muzeum narodowego, ale także prekursorki edukacji muzealnej w Polsce⁷². Inspiracje uprawomocniające ten kierunek poszukiwań wywodzą się z zawołania, które na frontonie Świątyni Sybilli umieściła Czartoryska. Myśl przewodnia: „przeszłość – przyszłość” jest w tym rozumieniu wyraźnym wskazaniem misji, skupiającej się nie tyle na zachowaniu przedmiotów, ile na przekazie idei, których te były nośnikami. Zbudowany przez Czartoryską przekaz znamionował dwojaki podejście: pierwsze opanowała optyka narodowo-historyczna, drugie, dla równowagi, wykorzystywało nastawienie uniwersalne poprzez odwołanie do kategorii „ojczyzny ser-

⁷⁰ W trzech częściach tryptyku można odnaleźć treści w innych miejscach również wykorzystane. To zabieg celowy, który wynika tylko z potrzeby zachowania wewnętrznej spójności treści i rytmu prowadzonej narracji.

⁷¹ Głównie: R. DEBRAY: *Wprowadzenie do mediologii*. Tłum. A. KAPCIAK. Warszawa 2010; IDEM: *Introduction à la médiologie*. Paris 2000; IDEM: *Les Cahiers de médiologie. Une anthologie*. Paris 2009; IDEM: *Cours de médiologie générale*. Paris 1991; IDEM: *Le pouvoir intellectuel en France*. Paris 1979 oraz J. CAUNE: *La démocratisation culturelle. U une médiation à bout de souffle*. Grenoble 2006; IDEM: *Pour une éthique de la médiation. Le sens des pratiques culturelles*. Grenoble 1999; J. DAVALLON: *Le musée est-il vraiment un média?* „Publics et Musées” 1992, nr 2 a także: D. JACOBI, A. MEUNIER: *Interpretacja jako narzędzie realizacji edukacyjnego projektu ekspozycji*. W: *Edukacja muzealna. Antologia tłumaczeń*. Red. M. SZELĄG, J. SKUTNIK. Poznań 2010; *Edukacja muzealna. Antologia tłumaczeń*. Red. M. SZELĄG, J. SKUTNIK. Poznań 2010; N. SIMON: *The Participatory Museum*. Santa Cruz 2010; <http://www.participatorymuseum.org/>; J. SKUTNIK: *Między zachwytem a oddźwiękiem – o znaczeniu autentyzmu w edukacji muzealnej*. „Transdyscyplinarne studia o kulturze (i) edukacji. Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy” 2016, nr 11; A. SZPOCINIŃSKI: *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*. „Sensus Historiae” 2014, vol. 17 (4); IDEM: *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*. „Teksty Drugie” 2008, nr 4.

⁷² Część druga: *Edukacyjny potencjał muzealnictwa księżnej Izabeli*.

decznej”. Syntetyzując ten przekaz, można w nim odnaleźć dwa ważne przesłania o Polsce i Polakach, których niepodległość i zdolność do kształtowania swego narodowego i państwowego bytu opierać się miała na wielkiej historii, ale jednocześnie nie mogła kształtować się w oderwaniu od bogatych tradycji europejskich i światowych. Aby zrealizować tę misję, Czartoryska sięgnęła po narzędzia, które, o ile technologicznie uległy znaczącym zmianom, to w sensie merytorycznym zachowują swoją aktualność do dziś. Jej metodę pracy można przyrównać do nowoczesnej interpretacji jako metody edukacji muzealnej. W metodzie tej spotykają się formy pisemne i działania przewodnickie, inscenizacje (działania performatywne) i strategie ekspozycyjne, inspirujące indywidualne relacje publiczności z obiektami oraz między zwiedzającymi muzea – są to cechy znamionujące wczesną postać muzeum otwartego. Zamyśl metodycznego udostępniania zbiorów, uwzględniający teksty sprzyjające samodzielnej interpretacji, teatralizowane działania przewodnickie, metody aktywizacji publiczności i sposoby związania jej z miejscem poprzez postać fundatorki, przywołują znane, choć wypracowane znacznie później formy amerykańskich centrów interpretacji. Co równie ważne, w zastosowanych przez Czartoryską metodach pracy z publicznością spotkały się wszystkie ważne nurty kulturowe epoki. Klasycystyczną formę organizacji myśli i działania, przejawiającą się w kształcie architektonicznym nawiązującym do antyku, wspierał oświeceniowy nurt promujący siłę rozumu, zaś wychowawczy aspekt kolekcji wzbudzał sentymentalny i romantyczny w swej naturze sposób budowy przekazu. Wszystkie cechy utworzonych przez Czartoryską instytucji stały się ostatecznie wyznacznikiem swoistej „marki polskiego muzeum narodowego”, jako instytucji przekazu wartości z przeszłości w przyszłość, interpretacji dziedzictwa oraz miejscem spotkania z innymi ponad czasem i przestrzenią.

Od muzealnej praktyki edukacyjnej, mediacyjnej i interpretacyjnej promienie zainteresowań rozchodzą się w kierunku uczestnictwa kulturalnego, partycypacji, animacji kulturalnej, wychowania, oświaty i praktyki społecznej. Każde z nich znalazło miejsce na „skrzydłach” zainteresowań w postaci odrębnych części. Część pierwszą rozważań⁷³ wypełniają opisy działań ujętych w ramy praktyki świątecznej, teatru amatorskiego i specyficznej obyczajowości, realizowane z intencją wzbudzania ducha narodowego, pobudzania do działania, zachowania wspólnoty narodowej oraz rozwoju indywidualnego. Cel tych prezentacji jest jasny: zmierza do odnalezienia myśli pozwalającej na syntetyzujące ujęcie tych zróżnicowanych w formie działań. Nie jest to zadanie trudne. Pedagog, zajmujący się działalnością kulturalną i obejmujący ją namysłem teoretycznym, odnajdzie w tych opisach cele i efekty, które ko-

⁷³ Część pierwsza: *Animacyjny kontekst społeczno-kulturalnej działalności Izabeli Czartoryskiej: od uczestnictwa do partycypacji*.

respondują ze współczesnymi koncepcjami animacji społeczno-kulturalnej, zwłaszcza w ich wspólnotowym, ekspresyjnym i emancypacyjnym wymiarze⁷⁴. Stąd w pierwszej części opracowania rozważania zbieżne z teoriami animacji społeczno-kulturalnej oświetlają działania książkowej i wyznaczają zakres analiz wychodzących z interpretacji fazy przechodzenia od życia jednostkowego do grupowego oraz grupowego w kierunku wspólnoty narodowej. Podobnie jak w koncepcjach pracy animacyjnej, Czartoryska zdawała sobie bowiem sprawę, że tworzenie grup nie przesądza o istnieniu wspólnoty. „Decydującym czynnikiem jest zbiorowa wola dążenia razem w głębokiej jedności i łączności do wspólnie wybranego celu”⁷⁵. Zatem, o ile początkową działalność skupioną wokół warszawskich Powązek znamionował duch *homo ludens*, wyrażający się w inspirowaniu zróżnicowanych form zabaw społecznych, teatralizowanych i edukacyjnych, to animacje puławskie przyjęły znacznie poważniejszą postać zajęć o charakterze wychowawczym (w tym samowychowawczym) i wspólnototwórczym, wywiedzionym z ducha myślenia o narodzie, który rodzi się nie tyle w wyniku powielania określonych zachowań, co w procesie udziału w świecie wspólnie wyznawanych wartości⁷⁶. Stąd, dla zrozumienia praktyki animacyjnej Czartoryskiej, niezbędne stało się analizowanie różnorodnych metod jej działalności jako form partycypacji w świecie wartości – *methexis*. Każde z tych działań miało znaczenie i nie można ich rozpatrywać odrębnie. W ich analizie, jak w lustrze, odbija się bowiem ewolucja postawy Czartoryskiej, od sentymentalnej kosmopolitki, do zaangażowanej działaczki społecznej, wychowawczyni, przewodniczki, opiekunki, która do tej roli dorastała w działaniu, inspirując się myślą najtęższych „głów epoki”, wspierana uczuciem i autorytetem męża, Adama Kazimierza, miłością dzieci i uznaniem otoczenia. Samowy-

⁷⁴ Por. M. KOPCZYŃSKA: *Animacja społeczno-kulturalna. Podstawowe pojęcia i zagadnienia*. Warszawa 1993 oraz B. JEDLEWSKA: *Animatorzy kultury wobec wyzwań edukacyjnych*. Lublin 1999; P. BESNARD: *L'Animation socio- culturelle*. Paris 1980; *Animacja kultury. Współczesne dyskursy teorii i praktyki*. Red. D. KUBINOWSKI, U. LEWARTOWICZ. Lublin 2013; *Pedagog jako animator w przestrzeni życia społecznego*. Red. T. SOSNOWSKI, W. DANILEWICZ, M. SOBECKI. Toruń 2016; *Animacja współpracy środowiskowej*. Red. M. MENDEL. Wstęp J. ŻEBROWSKI. Toruń 2004.

⁷⁵ CH. MACCIO, H. BORTNOWSKA: *Vademecum animacji*. „Znak”, maj 1985, s. 86.

⁷⁶ Edward Nycz podkreśla: „[...] w działalności animacyjnej przyjmuje się, iż dane środowisko ma własne treści kulturowe, a praca nastawiona jest na intensyfikację tych treści, aktywizowanie zachowań opartych na istniejących wzorach [w praktykach animacyjnych zatem] akcentuje się rolę czynników wewnątrzsystemowych, a głównym podmiotem i animatorem zmian są niewielkie społeczności. [w tym znaczeniu] Animacja to [...] próba urzeczywistnienia społeczeństwa obywatelskiego [zaś] Przedmiotem animacji nie jest sama kultura czy życie społeczne, ale aktywność człowieka w życiu społeczno-kulturalnym, a jej celem podstawowym powinno być dotarcie człowieka do świata wartości”; E. Nycz: *Animacja społeczno-kulturalna – między ideą a trudem codziennej realizacji*. W: *Kultura, animacja, zmiana społeczna*. Red. K. NOWAK-WOLNA, E. Nycz. Opole 2013, s. 99–108.

chowanie jest w animacji wartością samą w sobie, bo tylko ten, który od siebie wymaga, może pociągnąć innych – ku sobie i za sobą, podkreślała Halina Bortnowska⁷⁷. Ten ważny dla zrozumienia wartości działań animacyjnych czynnik w przypadku Izabeli Czarторыskiej jest aż nadto widoczny. Inne spojrzenie na tę działalność wiąże się bezpośrednio z myśleniem o animacji jako metodzie pracy z grupą. Uznawszy jego wartość, nie można zapominać, że animacja społeczno-kulturalna jest jednakowoż kierunkiem i procesem pracy z ludźmi i dla ludzi, zatem jej problematyki nie można sprowadzać do metodologii.

Animacja ma [...] swoją etykę, opiera się na zasadzie poszanowania każdego człowieka. W sposobie, w jaki wykorzystujemy znane sobie techniki i w sposobie przeżywania więzi z grupą ujawnia się nasze pojmowanie osoby i społeczeństwa oraz koncepcja dobra społecznego. [...] Trzeba przede wszystkim poznać siebie i przemianę zacząć od siebie, od nauczania się wysiłku rozumienia innych oraz szacunku dla ich sposobu myślenia i wyrażania – aby być do ich dyspozycji [...]⁷⁸.

Ten aspekt postawy księżnej najmocniej bodaj uzasadnia sposób interpretacji jej działalności poprzez odwołanie do współczesnych teorii animacji społeczno-kulturalnej.

Najbardziej klasyczne (i oczywiste) odniesienia do działalności edukacyjnej (a zapowiedziane w podtytule monografii) można odnaleźć w grupie praktyk edukacyjnych skierowanych na dzieci, wychowanków dworów puławskiego i sieniawskiego, oraz w sferze działań oświatowych, społecznych praktyk pomocowych skierowanych do grup włościańskich, a także w rewolucyjnej, jak na owe czasy, puławskiej myśli względem kształcenia kobiet. Te elementy wypełniają trzecią część tryptyku⁷⁹, za cel mającej odnalezienie tych aspektów dzieł i działań Czarторыskiej, których edukacyjny charakter jest wyraźny, chociaż nie zawsze jednoznaczny. Jednak, podobnie jak we wcześniejszych fragmentach, analiza uwzględnia specyfikę działalności księżnej, którą można sytuować po stronie edukacji nieformalnej, praktyki pedagogiki społecznej, pracy socjalnej i działalności oświatowej. Tutaj również, obok wskazania konkretnych inspiracji pedagogicznych, metod wychowawczych oraz form pracy oświatowej i opieki społecznej mieszczących się w kategorii „człokolubności”, wskazano na związek z naturą, która dla Czarторыskiej, wzorem myśli antycznych i nawiązań do teorii Jana Jakuba, była ważnym otoczeniem i inspiracją procesu edukacji. Szczegółowe rozwinięcie tych myśli wypełnia ostatnią część tryptyku.

⁷⁷ Por. CH. MACCIO, H. BORTNOWSKA: *Vademecum animacji...*

⁷⁸ Ibidem, s. 81.

⁷⁹ Część trzecia: *Puławskie wychowanie ludzi „uprzejmego serca i oświeconego rozumu”*.

Istotnym dla zrozumienia konstrukcji pracy jest konstytutywny dla działań Czartoryskiej przekaz (wcześniej przywołany) „przeszłość – przyszłość”. Choć z reguły związek tych dwóch perspektyw czasowych łączy się z tradycją sybillińską muzeum puławskiego, to warto popatrzeć na niego z nieco szerszej perspektywy. Wprowadzenie w każdej części pracy, wydawać się może, nazbyt rozległych wątków nawiązujących do tradycji antycznych ma swoje uzasadnienie. Służy, wzorem postępowania księżnej, podkreśleniu wagi ciągłości doświadczeń ludzkich, dziejowości w kształtowaniu oblicza nowoczesnego narodu. To tradycje antyczne, greckie i rzymskie inspirowały działania księżnej, to one (w niemałej części poprzez działalność samokształceniową) kształtowały jej postawę, w ramach której umysł przenikało uczucie, a wiedza wysycana się emocjami. Charakterystyczne dla działalności księżnej spojrzenie wstecz stało się wręcz swoistym wyznacznikiem jej praktyki. Naznaczyło jej myślenie o człowieku, uwzględniające nawiązanie do przeszłości i dziedzictwa kulturowego jako warunku rozwoju człowieka i wspólnoty, w której żyje i którą tworzy. Odwołanie do antyku jest tym ważniejsze, że dominowało w kulturze końca XVIII wieku w zasadzie w całej Europie (i przetrwało aż do czasów I wojny światowej). Dla wykształconego Europejczyka antyk nie był tylko jedną z wielu epok poprzedzających rozwój cywilizacyjny, ale stanowił ważny punkt odniesienia a „Jako taki, nie pełnił bynajmniej funkcji konserwatywnej – przeciwnie, służył rewolucjonistom i burzycielom w nie mniejszym stopniu niż królom i cesarzom”⁸⁰. Czartoryska zaraziła się ideami antycznymi. Imponował jej zarówno umysł mędrca-stoika, jak i wrażliwość estetyczna uczestnika życia kulturalnego. Wpływ obu tych nurtów był aż nadto widoczny w myśleniu, działaniu i dziełach księżnej, a co równie ważne, wzmocnił przynależność jej praktyki do świata pedagogiki wywodzącej swą orientację aksjologiczną z katalogu klasycznych wartości greckiej *paidei*. W przygotowanej monografii spojrzenie to zostało podchwycone i poprowadzone dalej. W każdej części pracy nurty w myśleniu wywiedzione z antyku poprzedzają prezentację działań księżnej. Wszystkie poddane zostały interpretacjom, u podstaw których leży inspiracje wywiedzione z koncepcji i idei kształtujących współczesne dyskursy, dotyczące szeroko pojętych zagadnień edukacji kulturalnej. Zabieg łączenia najstarszych europejskich tradycji kulturalnych i nurtów intelektualnych z działalnością Czartoryskiej, przypadającą na przełom XVIII i XIX wieku w Polsce, której efekty można analizować z wykorzystaniem najnowszych teorii, stał się swoistym ucieleśnieniem myśli o przekazie z przeszłości w przyszłość – realizacją ideowego testamentu księżnej.

⁸⁰ M. JANOWSKI: *Narodziny inteligencji 1750–1831*. W: *Dzieje inteligencji polskiej do roku 1918*. T. 1. Red. J. JEDLIŃSKI. Warszawa 2008, s. 97.

Wydaje się, że wyżej zaprezentowane założenia i zapowiedzi wystarczająco dokładnie wprowadzają w główną treść monografii, jej zakres oraz cele. Trzeba jednak mieć świadomość, że w grupie czytających mogą pozostawić niedosyt, wynikający z braku dostatecznych zdolności do przekazania w sposób synkretyczny wszystkich aspektów rozwijanych analiz. Ostatecznie domniemania te i obawy warto porzucić w obliczu krytyki, jakiej tego typu formy prezentacji treści poddał mistrz słowa, Ignacy Krasicki. Bystry obserwator i krytyk życia społecznego, wybitny reprezentant polskiego oświecenia uzasadniał jasno potrzebę ograniczania tego typu wysiłków na rzecz tekstu głównego:

Przedmowa do książki jest, co sień do domu; z tą jednak różnicą, iż domowi byź bez sieni trudno, a książka się bez przedmowy obejdzie. Starożytni autorowie nie znali przedmów: ich wynalazek [...] jest dziełem późniejszych wieków.

Wielorakie bywają przyczyny, pobudzające autorów do kładzenia przedmów na czele pisma swojego. Jedni fałszywey modestii pełni, zwierają się czytelnikowi, choć ich o to prosił, jako pewni wielkiey dystynkcji i nie mniejszey doskonałości przyjaciele, przymusili ich do wydania na świat tego, co dla własnej satysfakcji napisawszy, chcieli mieć w ukryciu. Drudzy skarżą się na zdradę, że mimo ich wolą manuskrypt ich był porwany. Trzeci, czyniąc zadość rozkazom starszych, dając książkę do druku, uczynili ofiarę heroiczną posłuszeństwa; i jakby to bardzo obchodziło ziewającego czytelnika, te i podobne czynią mu konfidencye. Nieznacznie przedmowy weszły w modę; teraz jednak ta moda naybardziej panuje: kunszt autorski został rzemiosłem. Bardzo wielu, a podobno większa połowa współbraci moich autorów żyje z druku: tak teraz robimy książki, jak zegarki: aże ich dobroć od grubości naybardziej zawisła, staramy się, ile możności, rozciągać, przedłużać i rozprzestrzeniać dzieła nasze. Jak więc przedmowy do literackiego handlu służą, łatwo baczny czytelnik domyślić się może.

Oprócz wzwyż wyrażonych przyczyn, są wielorakie inne pobudki zachęcające, a niekiedy przynaglające do pisania przedmów. Zwierza się częstokroć autor czytelnikowi, jaki miał cel, jakową intencją w pisaniu księgi swojej: jakoż godna szacunku, godna wdzięczności, tak przykładna, tak zdarna poufałość. Mógłżeby się inaczej domyślić czytelnik, że książka do nabożeństwa napisana, aby się na niey modlić; komedia żeby się śmiać; tragedia, żeby płakać; historia, żeby stare dzieje wiedzieć? Byłby zapewne w niepowinności powątpiewaniu; gdyby go dobroczynny autor nie przestrzegł, śmiałby się może z tragedii; płakał, czytając komedye; książkę do nabożeństwa mógłby wziąć za romans; a modliłby się na kronice.

Są tacy autorowie, którzy, znając wytworność dzieła swojego, a miałość umysłu innych ludzi, pełni kompaszy nad czytającym gminem, raczą się upodlać i zniżyć dla dobra pospolitego, tłumacząc to w przedmowie, czego w księdze zrozumieć trudno.

Ja, z miejsca mojego, wielbiąc tak wielką ich duszy wspaniałość; biorę jednak śmiałość dać im radę, aby, zamiast przedmowy, pisali post scriptum. Czytanie przedmowy zwykło poprzedzać czytanie książki: na tym fundamencie czytelnik znajdzie na pierwszym wstępie ułatwienie trudności, o których nie wie, tłumaczenie zawisłości, o której nie słyszał. Cóż zatem nastąpić może? oto przerażony i nie wiedzący czego się trzymać, porzuci księgę, i z niewypowiedzianą narodu ludzkiego szkodą, zostanie w pierwszej dzikości swojej.

Zachęca autor czytelnika obietnicami, i na ówczas przedmowa jest delikatną dzieła pochwałą; żeby zaś uycić samochwalstwa, odmienia kunsztownie postać swoją. Jestto przyjaciel, który modestią przyjaciela zgwałcił; jest to drukarz, który, mimo wiadomości autora, przedmowę napisał: jest nakoniec nieznamy obudwóm literat, który dowiedziawszy się o przyszedłem na świat wyjściu tak pożytecznego dzieła, nie mógł tego na sobie przywieść, żeby ukontentowania swego z czytania przypadkowego manuskryptu, nie wyraził. Są melancholiczne piora; te stylem elegii jęczą nad niewiadomością, nad zaślepieniem, nad niewdzięcznością żelaznego wieku tego. Nie chwali się autor w żalebnej swojej przedmowie; ale z przyzwoitą modestią daje do wyrozumienia, iż na złe czasy trafił, w Atenach i w Rzymie miałby być statuy... Szkoda, że się dawniej nie urodził.

Tantaene animis coelestibus irae?

Są, mówię z żalem, takowy autorowie, którzy na wzór owego Hiszpańskiego rycerza, z wietrznego młyna olbrzymy robią. Ci gniewają się pro-rockim duchem. Jeszcze ich dzieła nikt nie czytał, już oni Zoilów łają. Nie kontenci z szczególnej bitwy, wyzywają wszystkich przeświadczonych, niuważnych, płochych, lekkich, zazdrosnych, głupich. Są zaś przeświadczonemi, niuważnemi, lekkimi, płochemi, zazdrośnemi, głupiemu ci wszyscy, którzy ich aprobować i wielbić nie będą.

Jest jeszcze rodzaj jeden autorów wcale przeciwny tym, o którychśm dopiero mówili. Ci przeświadczeni o niedoskonałości swojej, a może udający przeświadczonych pragną wzbudzać nie tak podziwienie, jak kompasję. Drżący i na klęczkach, jak mówi Satyryk Francuzki, w pokornej przedmowie chcą zmiękczyć i przeprosić rozgniewanego, a bardziej znudzonego czytelnika.

Starania ich daremne. W zepsutym i zupełnie skażonym tym naszym wieku, największe nieprawości uycić mogą; to, co nudzi jest grzechem niedopuszczonym. Radziłbym takim nie pisać; ale choroba pisania jest nieuleczona.

Ja sam niegodny współtowarzysz tego przezacnego cechu, jeszcze nie był tej księgi nie skończył, a już kilka nowych projektów na pisanie innych książek ułożyłem. Jeżeli ta znajdzie aprobację; wdzięcznie przyymę łaskawy sąd czytelnika; jeżeli nie, zasmucę się; ale będę pisał¹⁸¹.

¹⁸¹ I. KRASICKI: *Przedmowa autora*. W: IDEM: *Dzieła. Nowe i zupełne wydanie*. T. 5: *List VII*. Wrocław 1824, s. I-IV. W tekstach pedagogicznych (co prawda powstałych nieco później) można od-

* * *

Ustąpiwszy pod ciężarem słów Krasickiego, należy zamknąć część rozważań wprowadzających w zaproponowane w monografii treści. Nie sposób nie zgodzić się z autorem zacytowanych słów, że każda próba syntetycznego ujęcia tematu może okazać się nietrafiona. Dlatego mnożenie kolejnych akapitów wstępu, przekonujących do zgłębiania zagadnień podjętych dalej, wydaje się nieuzasadnione.

Kończąc zapowiedzi, nie można pominąć natomiast ważnego aspektu pracy nad monografią. Ta nie uzyskałaby obecnego kształtu, gdyby nie praca życzliwych krytyków, którzy, niezrażeni objętością wydruku, podjęli się pracy recenzyckiej, odnajdując w przedłożonym tekście błędy, niedociągnięcia i zwykłe przeoczenia oraz podsuwając nowe wątki warte wprowadzenia. Wyrazy wdzięczności składam profesorom Andrzejowi Stroynowskiemu i Edwardowi Nyczowi, za ich merytoryczny, nieoceniony wkład w ostateczny kształt pracy.

należć także inne próby dookreślania zakresu i formy wprowadzającej w zagadnienia podejmowane w dziele właściwym. Bronisław Ferdynand Trentowski w 1845 roku, w odniesieniu do tego problemu, zaproponował *przedślowie* w miejsce *przedmowy*. W opinii pedagoga to pierwsze właściwiej łączyło się z sensem pedagogicznego pisarstwa. Przedmowa miała bowiem zastosowanie tylko jako wstęp do mowy, czyli *oratio*, która dla Trentowskiego w zapisie tekstowym była utworem krasomówczym. Tymczasem słowa, które systematycznie rozwijają się w rzekę znaczenia, jak pisał Trentowski, w pedagogicznych tekstach są *Słowiem*. „Wolno zatem mówcy pisać do mów przedmowę; my piszemy do pedagogicznego S ł o w i a *Przedślowie*”, zaznaczał. Por. B.F. TRENTOWSKI: *Przedślowie. „Chowanna”, czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*. T. 1. Poznań 1845, s. 1.

Kalendarium wydarzeń z życia i działalności księżnej Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej¹

- 1746**, 3 marca – w Warszawie przychodzi na świat Czartoryska Izabela Elżbieta z hr. Flemmingów
- 1746** – Étienne La Font de Saint-Yenne, wybitny francuski znawca sztuki, apeluje o upublicznienie zbiorów prywatnych
- 1749** – ukazuje się *Discours sur les sciences et les arts*, rozprawa Jeana-Jacques’a Rousseau, przygotowana na konkurs Akademii w Dijon
- 1753** – początek British Museum – sir Hans Sloane, angielski lekarz, przekazuje kolekcję prywatną na poczet przyszłego muzeum brytyjskiego
- 1758** – książę Adam Kazimierz Czartoryski otrzymuje po ojcu generałostwo ziem podolskich
- 1758** – pierwsze wydanie *Lettre à d’Alembert sur les spectacles* autorstwa Jeana-Jacques’a Rousseau
- 1760** – pierwsze londyńskie wydanie powieści Jeana-Jacques’a Rousseau *Julia, Nowa Heloiza, listy dwojga kochanków, mieszkańców małego miasteczka u stóp Alp* (drugie wydanie paryskie w 1761)
- 1761**, 19 listopada – ślub hrabianki Izabeli Flemming z Adamem Kazimierzem Czartoryskim, synem księcia Augusta, wojewody ruskiego

¹ Kalendarium wydarzeń wpisanych w społeczno-kulturowe tło przełomu XVIII i XIX wieku odnosi się do faktów poddanych analizie w monografii. Sporządzone zostało głównie w oparciu o biogram autorstwa H. WANICZKÓWNY, hasło: *Czartoryska Izabela Elżbieta z hr. Flemmingów (1746–1835)*, zamieszczony w: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 4: Chwalczewski Jerzy – Dąbrowski Ignacy. Red. W. KONOPCZYŃSKI i in. Kraków 1938. Dane zostały zweryfikowane na podstawie następujących publikacji: G. PAUSZER-KŁONOWSKA: *Pani na Puławach. Opowieść o Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej*. Warszawa 1978; D. WÓJCIK-GÓRAŁSKA: *Władztwo księżnej Izabeli*. Warszawa 1967; *Z przeszłości kulturalnej Lubelszczyzny*. Oprac. A. ALEKSANDROWICZ, R. GERLECKA, W. ŚLADKOWSKI, S. TWOREK. Lublin 1978; A. ALEKSANDROWICZ: *Izabela Czartoryska. Polskość i europejskość*. Lublin 1998; EADEM: *Różne drogi do wolności. Puławy Czartoryskich na przełomie XVIII i XIX wieku. Literatura i obyczaj*. Puławy 2011; Z. GOŁĘBIEWSKA: *W kręgu Czartoryskich. Wpływy angielskie w Puławach na przełomie XVIII i XIX wieku*. Lublin 2000; L. DĘBICKI: *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie*. T. 1–4. Lwów 1887–1888; *Muzeum Czartoryskich: historia i zbiory*. Red. Z. ŻYGULSKI jun. Kraków 1998.

- 1762** – pierwsze wydanie w Amsterdamie traktatu *Emil, czyli o wychowaniu autorstwa Jeana-Jacques’a Rousseau*
- 1762** – ukazuje się *Umowa społeczna* Jeana-Jacques’a Rousseau (pierwszy polski przekład w 1778)
- 1764** – objęcie obowiązków marszałka sejmu konwokacyjnego przez Adama Kazimierza
- 1765–1794** – komendantura Adama Kazimierza w Szkole Rycerskiej (pocz. Akademia Szlacheckiego Korpusu Kadetów J.K.M.)
- 1765**, 18 grudnia – za sprawą Adama Kazimierza Tadeusz Kościuszko wstępuje w szeregi kadetów Szkoły Rycerskiej
- 1765** – wydanie *Projet de constitution pour la Corse* Jeana-Jacques’a Rousseau
- 1766** – Francuz Étienne Chardon de Rieule, szef sztabu wojsk polskiego króla, za-inspirowany ideą muzeum racjonalistycznego, publikuje francuskojęzyczną wersję trzynastostronicowej broszury pt. *Projet pour assembler sans aucune dépense toutes les richesses naturelles de la Pologne*, w której prezentuje pomysł zebrania i wystawienia w celach edukacyjnych wszystkich naturalnych bogactw kraju
- 1768**, 15 marca – narodziny córki Marii Anny z Czartoryskich, późniejszej księżnej von Württemberg-Montbéliard (zm. 1854)
- 1768** – podróż małżonków Czartoryskich po Europie: do Francji, Anglii, Niemiec i Austrii; spotkanie księżnej Izabeli z Jeanem-Jacques’em Rousseau
- 1768** – konfederacja barska
- 1770**, 14 stycznia – narodziny pierwszego syna księżnej, Adama Jerzego (zm. 1861)
- 1772** – wydanie *Uwag nad rządem Polski* autorstwa Jeana-Jacques’a Rousseau (pierwszy przekład polski Franciszka Karpińskiego w 1789)
- 1772** – pierwszy rozbiór Polski
- 1772** – podróż księżnej w towarzystwie męża i córek przez Lipsk do Holandii (w celu uporządkowania interesów zmarłego ojca Izabeli, Jerzego Detloffa Flemminga), następnie do Londynu (spotkanie księżnej z Benjaminem Franklinem)
- 1774** – powrót małżonków Czartoryskich do Warszawy (Pałac Błękitny)
- 1774** – wydanie *Katechizmu kadeckiego* autorstwa Adama Kazimierza
- 1772–1796** – pobyt Izabeli w Powązkach, letniej rezydencji Czartoryskich; okres rozbudowy Powązek
- 1773–1780** – członkostwo Adama Kazimierza w Komisji Edukacji Narodowej
- 1774**, 28 października – narodziny syna Konstantego Adama (zm. 1860)
- 1775** – wydanie *Myśli względem założenia „Musaeum Polonicum”* Michała Mniszcha
- 1778**, 15 października – narodziny córki Zofii z Czartoryskich, późniejszej ordynatowej Zamoyskiej (zm. 1837)
- 1780**, 13 stycznia – tragiczna śmierć Teresy, najstarszej córki księstwa (kilka dni później śmierć nowo narodzonej córki Gabrieli)
- 1781** – wydanie *Leonarda i Gertrudy*, dzieła Johanna Heinricha Pestalozziego
- 1782** – wydanie *Listów jmcj Pana Doświadczyńskiego* autorstwa Adama Kazimierza

- 1782**, 4 kwietnia – śmierć wojewody ruskiego Augusta Aleksandra Czartoryskiego, ojca Adama Kazimierza i teścia Izabeli
- 1783** – przeniesienie głównej siedziby z Pałacu Błękitnego w Warszawie do Puław
- 1783** – wydanie (z inspiracji Izabeli) poematu *Ogrody* Jacques’a Delille’a w przekładzie Franciszka Karpińskiego (z udziałem córki Marii Czartoryskiej)
- 1784/1785 i 1787** – podróż Izabeli do Berlina, wprowadzenie córki Marii na dwór Fryderyka II
- 1784**, 27 października – ślub Marii z Ludwikiem Wirtemberskim w Siedlcach na dworze Aleksandry Ogińskiej, ciotki panny młodej
- 1786**, 14 czerwca – pierwsze wystawienie opery *Matki Spartanki*, napisanej przez Franciszka Dionizego Książnina do muzyki nadwornego kompozytora Czartoryskich Wincentego Ferdynanda Lessela, z dekoracjami Jana Piotra Norblina oraz tytułową rolą Izabeli Czartoryskiej
- 1787** – siedlecka premiera kolejnej opery Książnina: *Cyganie*, do muzyki Michała Kleofasa Ogińskiego, z udziałem Izabeli w roli Cyganki Jawnuty
- 1787** – podróż do Paryża; spotkanie Izabeli z Marią Antoniną oraz z przebywającym we Francji synem Adamem Jerzym,
- 1788** – powrót Izabeli do kraju, przygotowania do Sejmu Czteroletniego: zaangażowanie Izabeli w prace sejmików, udział w zjazdach politycznych środowisk skupionych wokół Czartoryskich w Puławach
- 1788–1792** – obrady Sejmu Czteroletniego
- 1789**, 14 maja – uroczystości ku czci Stanisława Małachowskiego, zorganizowane przez Izabelę w dniu imienin marszałka Sejmu Czteroletniego
- 1789–1791** – podróż Izabeli z synem Adamem Jerzym do Anglii i Szkocji
- 1791** – uchwalenie Konstytucji 3 maja; organizacja obchodów i uroczystości święta konstytucji, w tym znanego w całym kraju wrześniowego obozu wojskowego połączonego z manewrami Dywizji Małopolskiej pod Gołębim; ponowne wystawienie *Matki Spartanki*
- 1791** – decyzja o budowie pałacu Marynki, przeznaczonego na rezydencję córki Marii
- 1792** – wybuch wojny polsko-rosyjskiej
- 1792** – konfederacja targowicka
- 1792**, 16 stycznia – narodziny syna Marii, Adama Wirtemberskiego
- 1792** – wyjazd Izabeli ze zniszczonych Puław do rezydencji w Sieniawie
- 1793** – drugi rozbiór Polski
- 1794** – insurekcja kościuszkowska; ogłoszenie Uniwersału połanieckiego; wybuch powstania kościuszkowskiego
- 1794** – zniszczenie Powązek – letniej rezydencji Czartoryskich, warszawskiej eklogi księżnej Izabeli – w odwecie za poparcie insurekcji kościuszkowskiej
- 1795** – trzeci rozbiór Polski
- 1795** – splądrowanie i zburzenie Puław w odwecie za polityczne zaangażowanie Czartoryskich; konfiskata majątków: podolskiego, wołyńskiego i litewskiego

- 1795** – otwarcie przez Alexandre’a Lenoira Le musée des Monuments français w zsekularyzowanym klasztorze Petits-Augustins w Paryżu z wykorzystaniem nowej formuły prezentacji zbiorów: z narracją historyczno-chronologiczną
- 1794/1795** – początki pensji dla panien w obrębie majątku puławskiego
- 1795**, 31 sierpnia – caryca Katarzyna podpisuje ukaz zdejmujący sekwestr z majątku Czartoryskich
- 1796** – wyjazd synów Adama Jerzego i Konstantego do Petersburga, na dwór carycy Katarzyny II, jako odpłata za możliwość odzyskania Puław zajętych przez wojska rosyjskie
- 1796**, 20 czerwca – powrót Izabeli do Puław; odbudowa Puław z udziałem Chrystiana Piotra Aignera, Szymona Bogumiła Zuga, Jana Piotra Norblina i ogrodnika Jamesa Savage’a
- 1796** – początek przebudowy parku puławskiego w stylu angielskim
- 1797** – przekazanie przez Adama Kazimierza budynku komory celnej na szkołę żydowską w Puławach
- 1798**, 20 maja – położenie kamienia węgielnego pod budowę Świątyni Sybilli w dniu ślubu Zofii, najmłodszej córki Izabeli, ze Stanisławem Kostką Zamoyskim, synem kanclerza Andrzeja Zamoyskiego
- 1798** – otwarcie w Puławach koedukacyjnej Szkoły Początkowej – ze wsparciem Czartoryskich
- 1801** – ukończenie budowy Świątyni Sybilli
- 1801** – wydanie *Jak Gertruda uczy swoje dzieci*, dzieła Johanna Heinricha Pestalozziego
- 1803** – małżeństwo młodszego syna Konstantego z Anielą Radziwiłłówną
- 1805** – wydanie *Mysli różnych o sposobie zakładania ogrodów* autorstwa księżnej Izabeli w oficynie Wilhelma Gottlieba Korna we Wrocławiu
- 1805**, 30 września – puławska wizyta cara Aleksandra I w towarzystwie Adama Jerzego
- 1807** – utworzenie Księstwa Warszawskiego (do 1815)
- 1807** – podróż Izabeli do Cieplic
- 1807**, 26 stycznia – utworzenie Izby Edukacyjnej Księstwa Warszawskiego, naczelnego organu administracji publicznej w Księstwie Warszawskim
- 1807**, 16 października – ustalenie formy dozoru szkół żeńskich, powołanie pierwszej grupy dam dozoru edukacyjnego
- 1807**, 14 listopada – powołanie warszawskiego dozoru dam na posiedzeniu Izby Edukacyjnej
- 1809**, 28 marca – powołanie Izabeli do grona dam dozoru, jej udział w gronie wizytatorek, ze względu na wiek, miał charakter symboliczny
- 1809** – Puławy wchodzą w skład Księstwa Warszawskiego
- 1811** – otwarcie Domu Gotyckiego – muzeum pamięci świata; symboliczna inauguracja niewykończonego Domu nastąpiła podczas wizyty księcia Poniatowskiego w 1809, jednak oficjalne otwarcie, połączone z urodzinami Marii Wirtemberskiej, odbyło się dopiero 25 marca 1811; autorem projektu archi-

- tektonicznego budynku był Chrystian Piotr Aigner, przy aranżacji wnętrz współdziałali Fryderyk Bauman i Wojciech Jaszczołd
- 1812**, 28 czerwca – wybór 78-letniego Adama Kazimierza Nestora na stanowisko marszałka Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego; udział Izabeli w posiedzeniu sejmu, na którym ogłoszono zawiązanie Konfederacji Generalnej, przywrócenie Królestwa Polskiego i powrót do ustroju Rzeczypospolitej Obojga Narodów
- 1813** – wojska rosyjskie wkroczyły na terytorium Księstwa Warszawskiego
- 1813**, 3 października – otwarcie szkoły wiejskiej we Włostowicach
- 1813**, 19 października – śmierć księcia Józefa Poniatowskiego w nurtach Elstery
- 1815** – wydanie *Książki do pacierzy dla dzieci wiejskich podczas Mszy Świętej dla szkółki puławskiej napisanej* autorstwa Izabeli, zawierającej modlitwy, wiersze (samej księżnej oraz Jana Kochanowskiego) oraz pouczenia dotyczące życia moralnego
- 1815** – utworzenie Królestwa Kongresowego; udział księżnej w uroczystym zaprzysiężeniu konstytucji Królestwa Polskiego w senacie
- 1815** – na skutek postanowień kongresu wiedeńskiego powrót Puław w granice Królestwa Polskiego
- 1816** – wyjazd księżnej na kurację do Warmbrunn i Altwasser
- 1816** – Johann Heinrich Pestalozzi odwiedza Tadeusza Kościuszkę w Solurze
- 1816**, 27–28 maja – Kościuszko wraz z Markiem Antonim Jullienem, wybitnym pedagogiem francuskim, odwiedza Pestalozziego w Yverdon
- 1816** – księstwo Czartoryscy ofiarowują w Puławach dom z ogrodem na rzecz Instytutu Nauczycieli Elementarnych i Organistów – jednego z pierwszych w Polsce zakładów kształcenia nauczycieli
- 1816** – założenie szkoły elementarnej w Puławach, z finansowym wsparciem księżnej Izabeli, zreformowanej w 1822 roku
- 1816** – podróż Izabeli do Cieplic
- 1817** – Komisja Oświecenia w Królestwie Polskim wydaje *Instrukcję „opartą na Piramowiczu, Wolskim i Pestalozzim”* jako założenia programowe do nauczania w szkołach początkowych
- 1817**, 2 kwietnia – Kościuszko, w obecności notariusza Xawerego Amietha, spisuje w Solurze (Szwajcaria) akt uwolnienia wszystkich swoich poddanych
- 1817**, 25 września – w pałacu Potockich w Radzynie książę Adam Czartoryski bierze ślub z Anną Zofią Sapieżanką
- 1817**, 15 października – śmierć Tadeusza Kościuszki w Solurze
- 1818** – w Warszawie wychodzi *Poczet pamiątek zachowanych w Domu Gotyckim w Puławach* – wzór dla polskich katalogów muzealnych
- 1819** – przewiezienie do Puław biblioteki Tadeusza Czackiego odkupionej od jego spadkobierców, a składającej się z 15 tys. tomów; od tego czasu biblioteka Czartoryskich staje się jedną z najcenniejszych w kraju
- 1819** – utworzenie Szkoły Gospodarstwa Domowego dla dziewcząt, zwanej Szkołą św. Zofii

- 1819** – Izabela wydaje *Pielgrzyma w Dobromilu, czyli nauki wiejskie z dodatkiem powieści i 40 obrazkami* – opowieść o królach Polski; w 1821 roku ukazuje się *Pielgrzym w Dobromilu, część druga, czyli dalszy ciąg nauk wiejskich z dziesięcią obrazkami i muzyką*, poświęcony wybitnym pisarzom, hetmanom, bohaterom; do obu części dodano wskazówki moralne, gospodarskie itp., jak również powieści wiejskie autorstwa Marii Wirtemberskiej
- 1820** – powstanie Instytutu Agronomicznego w Marymoncie realizującego program nauczania i metodykę wzorowaną na zakładzie Pestalozziego oraz na szwajcarskich instytutach Fellenberga
- 1822**, 5 grudnia – śmierć ulubionej wychowawicy i towarzyszkii księżnej, hrabiny Zofii z Matuszewiczów Kickiej; w Puławach, dla upamiętnienia hrabiny, z inicjatywy księżnej postawiono około 1827 roku kamienny krzyż na Kępie
- 1823**, 19 marca – w Sieniawie umiera Adam Kazimierz; ksiązę zostaje pochowany w kościele Świętego Krzyża w Warszawie obok swojego ojca, Augusta Aleksandra, i córki Teresy
- 1824** – założenie szkoły rzemieślniczej dla chłopców „Dom Roboty” – z inicjatywy książąt Czartoryskich (gł. Adama Jerzego)
- 1825** – przekazanie przez Adama Jerzego sali ratusza miejskiego w Końskowoli na szkołę elementarną dla dzieci płci męskiej wyznania ewangelickiego – dzieci rękodzielników sukienników z terenów Saksonii i Prus, sprowadzonych przez księcia
- 1829** – założenie Szkoły Owczarzy w Celejowie z inicjatywy księcia Adama Jerzego
- 1830** – wybuch powstania listopadowego (do 1831)
- 1831** – oblężenie Puław – wojskami rosyjskimi szturmującymi Puławę dowodził Adam Wirtemberski, syn Marii Wirtemberskiej i wnuk Izabeli, który podczas powstania przeszedł na stronę rosyjską z 5 na 6 marca 1831 roku – księżna Izabela z Marią Wirtemberską i Cecylią Beydale na prośbę syna Adama Jerzego pieszo opuszcza Puławę i chroni się w Górze Puławskiej na lewym brzegu Wisły; ostatecznie schronienie znajduje w należącym do córki Marii Wysocku w Galicji; w pieszą podróż zabiera Szkatułę Królewską, najcenniejszy zabytek sybilliński, w której złożone zostały najcenniejsze relikwie
- 1835**, 19 czerwca – w wieku niespełna dziewięćdziesięciu lat Izabela Czartoryska umiera w Wysocku; pochowano ją początkowo w Moszczanach, a w 1860 roku trumnę z jej ciałem przewieziono do grobowca rodzinnego Czartoryskich w Sieniawie

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- BCz Ew XVII/986, CZARTORYSKA I. (Xsiężna Generałowa): *Mémoires et petits diverses* [Rękopisma Xsiężnej Jenerałowej, egzemplarz po ś.p. Xnie. Maryi Wirtemberskiej].
- BCz RKPS XVII/1111, *Listy Księżnej Generałowej do Księżnej Wirtemberskiej 1801–1811*.
- BCz RKPS XVII/1142, *List I. Czartoryskiej do M. Wirtemberskiej z 14 czerwca [1786] z Puław*.
- BCz RKPS XVII/623, *Listy I. Czartoryskiej do męża, A.K. Czartoryskiego (1772–1819)*.
- BCz RKPS 3035 III, *Cathalogue historique et deatille' des objets re'unis a' la Maison Gothique a' Pulawy*. 1809.
- BCz RKPS 6030 III, *Listy od żony Izabeli z Flemmingów do Adama Kazimierza Czartoryskiego*.
- BCz RKPS 6067 IV, CZARTORYSKA I. (Xsiężna Generałowa): *Memoires et écrits divers 1805–1822* [Rękopisma Xsiężnej Jenerałowej, egzemplarz po ś.p. Xnie. Maryi Wirtemberskiej].
- BCz RKPS 6068 IV, CZARTORYSKA I. (Xsiężna Generałowa): *Kilka artykułów do „Pielgrzymy w Dobromilu” czyli nauki wiejskie, które nie są drukowane*.
- BCz RKPS 6069 III, CZARTORYSKA I. (Xsiężna Generałowa): *Extraits de diferentes lectures, de diferens memoires et de diferens manuscrit I.C.*
- BCz RKPS 6071 II, CZARTORYSKA I. (Xsiężna Generałowa): *Życie Medyceusza*.
- BCz RKPS 6101 II, *Listy od córki Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej do Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej. Listy Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej do brata Adama Jerzego Czartoryskiego. 1828–1829*.
- BCz RKPS 6140 II, WIRTEMBERSKA Z CZARTORYSKICH M.: *Listy do matki Izabeli. 1812–1817*.
- BCz RKPS 727 IV, *List Anny Jabłonowskiej do Stanisława Augusta Poniatowskiego wysłany z Siemiatycz w dniu 7 X 1788*.

Źródła drukowane

- BIERNACKA K.: *Podróż z Włodawy do Gdańska powrotem do Nieborowa w roku 1816 opisana w listach Wandy, Eweliny i Leokadyi*. Wrocław 1823.
- BODNIAK S.: *Ławryna Piaseczyńskiego „Powinności poselskie” z początku XVII wieku*. „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1947, t. 4.
- CZARTORYSKA I.: *Dyliżansem przez Śląsk. Dziennik podróży do Cieplic w roku 1816*. Tłum., wstęp i przypisy J. BUJAŃSKA. Wrocław 1968.
- CZARTORYSKA I.: *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów przez I.C.* Wrocław 1805.
- CZARTORYSKA I.: *Pielgrzym w Dobromilu, czyli nauki wiejskie z dodatkiem powieści i 40 obrazkami*. Warszawa 1819.
- CZARTORYSKA I.: *Pielgrzym w Dobromilu część druga, czyli Dalszy ciąg nauk wiejskich z dziesięcia obrazkami i muzyką*. Nauka VI. Warszawa 1821.
- CZARTORYSKA I.: *Pisma literackie i estetyczne. Antologia*. Wybór, wstęp i oprac. A. KWIATEK. Kraków 2014.
- CZARTORYSKA I.: *Poczet pamiątek zachowanych w Domu Gotyckim w Puławach*. Warszawa 1828.
- CZARTORYSKA z FLEMMINGÓW I.: *Podróż po Anglii. Dzienniki podróży po Anglii i Szkocji w roku 1790*. Oprac. i wstęp A. WHELAN. Tłum. Z. ŻYGULSKI jun., A. WHELAN. Warszawa–Toruń 2015.
- CZARTORYSKI A.K.: *Drugi list Imć Pana Doświadczyńskiego do przyjaciela swego względem edukacji córek*. W: *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*. Wybór, wstęp i przypisy K. MROZOWSKA. Wrocław 1973.
- CZARTORYSKI A.K.: *Kawa. Komedia w jednym akcie*. Warszawa 1779.
- CZARTORYSKI A.K.: *Listy jmcı pana Doświadczyńskiego [i.e. A.K. CZARTORYSKIEGO]*. Warszawa 1782.
- CZARTORYSKI A.K.: *Myśli o pismach polskich: z uwagami, nad sposobem pisania w rozmaitych materyach*. Wilno 1801.
- CZARTORYSKI A.J.: *Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809*. Tłum. z franc. i ros. Z. LIBISZOWSKA, S. MELLER, J. SKOWRONEK. Wybór, oprac., wstęp i przypisy J. SKOWRONEK. Warszawa 1986.
- CZARTORYSKI A.J.: *Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I. T. 1*. Tłum. K. SCIPIO. Wstęp L. GADON. Przedm. K. DE MAZADE. Kraków 1904.
- CZARTORYSKI A.K.: *Panna na wydaniu. Komedia we dwóch aktach*. Warszawa 1771.
- CZARTORYSKI A.K.: *Prawidła moralne dla Szkoły Rycerskiej*. Warszawa 1824.
- DUCHIŃSKA S.: *Wspomnienia z życia Marii z ks. Czartoryskich ks. Wirtemberskiej*. Warszawa 1886.
- GRZEGORZEWSKA S.: *Dziesięć dni w Puławach w roku 1828: urywek z pamiętnika Sabiny z Gostkowskich Grzegorzewskiej*. Kraków 1898.
- KITOWICZ J.: *Pamiętniki, czyli Historia polska*. Oprac. i wstęp P. MATUSZEWSKA. Komentarz Z. LEWINÓWNA. Warszawa 1971.

- Komisja Edukacji Narodowej (*Pisma Komisji i o Komisji*). Wybór i oprac. S. TYNC. Wrocław 1954.
- KOŚCIUSZKO T.: *Listy. Odezwy. Wspomnienia*. Zebrał H. MOŚCICKI. Warszawa 1917.
- KOŚCIUSZKO T.: *Pisma*. Wybór, wstęp i objaśnienia H. MOŚCICKI. Warszawa 1947.
- KOŚCIUSZKO T., JEFFERSON T.: *Korespondencja (1798–1817)*. Tłum. z franc. i ang. A. GLINCZANKA, J. PASZKOWSKI. Wybór i wstęp I. RUSINOWA. Warszawa 1976.
- KOŹMIAN A.E.: *Wspomnienia moje*. T. 1. Poznań 1867.
- KOŹMIAN K.: *Pamiętniki*. T. 1. Wstęp i komentarz J. WILLAUME. Przedm. A. KOPACZ. Wrocław 1972.
- KRASICKI I.: *Listy o ogrodach. List VII*. W: I. KRASICKI: *Dzieła. Dziesięć tomów w jednym. Z portretem autora*. Wstęp M. PODCZASZYŃSKI. Paryż 1830.
- List Tekli Łubieńskiej do syna Tomasza z dn. 13 IV 1809*. W: R. ŁUBIEŃSKI: *Generał Tomasz Pomian hrabia Łubieński*. T. 1. Warszawa 1899.
- Listy księżnej Izabelli z hr. Flemmingów Czartoryskiej do starszego syna księcia Adama*. Zebrała S. DUCHIŃSKA. Kraków 1891.
- NIEMCEWICZ J.U.: *Pamiętniki czasów moich*. Paryż 1848.
- NIEMCEWICZ J.U.: *Pamiętniki czasów moich*. T. 1–2. Wstęp i oprac. J. ДИМ. Warszawa 1957.
- OGIER K.: *Dziennik podróży do Polski 1635–1636*. Tłum. E. JĘDRKIEWICZ. Wstęp M. PELCZAR. Objąśnienia I. FABIANI-MADEYSKA. Gdańsk 1953.
- Pamiętniki do panowania Augusta III i pierwszych lat Stanisława Augusta z rękopismu X. Andrzeja Kitowicza wydane przez A. Woykowskiego*. Poznań 1840.
- Poezye Adama Naruszewicza*. T. 2. Leipzig 1835.
- PUZYNINA z GÜNTHERÓW G.: *W Wilnie i w dworach litewskich. Pamiętnik z lat 1815–1843*. Oprac. A. CZARTKOWSKI, H. MOŚCICKI. Chotomów 1988.
- RATHBONE H.M.: *Letters of Richard Reynolds, with A Memoir of His Life*. London 1852.
- Regulament pensyj i szkół pći żeńskiej z dn. 9 III 1810*. W: *Źródła do dziejów wychowania i szkolnictwa w Polsce z doby Izby Edukacji Publicznej 1807–1812*. Zebrał Z. KUKULSKI. Lublin 1931.
- RYGIER H.J.: *Materiały do dziejów oświaty w Polsce. No 3: Dozór szkół żeńskich w Księstwie Warszawskim*. Warszawa 1917.
- STASZIC S.: *Krótki rys życia mego [Bref précis de ma vie]*. W: S. STASZIC: *Pisma filozoficzne i społeczne [Ecrits philosophiques et sociaux]*. T. 1. Oprac. i wstęp B. SUCHODOLSKI. Warszawa 1954.
- TARCZEWSKA z TAŃSKICH A.: *Historia mego życia. Wspomnienia Warszawianki*. Oprac. i wstęp I. KANIOWSKA-LEWAŃSKA. Wrocław 1967.
- TARNOWSKA z USTRZYCKICH U.: *Wspomnienia damy polskiej z XVIII wieku*. Poznań 1869.
- WODZICKA z POTOCKICH T.: *Ze zwierzeń dziewczęcych. Pamiętnik Zofii z Matuszewiczów Kickiej. 1796–1822*. Kraków 1910.
- WORONICZ I.P.: *Pisma rozmaite I.P. Woronicza biegiem lat ułożone. Księga pierwsza*. Kraków 1832.

Opracowania

- ABLEWICZ K.: *Hermeneutyczno-fenomenologiczna perspektywa badań w pedagogice*. Kraków 1994.
- ABLEWICZ K.: *Pedagog kultury jako badacz i uczestnik rzeczywistości kulturowej (aspekt metodologiczny)*. „Edukacja. Studia. Badania. Innowacje” 1999, nr 3 (67).
- AJNENKIEL A.: *Historia Sejmu Polskiego*. T. 2, cz. 1: *W dobie rozbiorów*. Warszawa 1989.
- ALEKSANDROWICZ A.: „*Błękitne soboty*” Marii Wirtemberskiej. „*Pamiętnik Literacki*. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1974, z. 3 (65).
- ALEKSANDROWICZ A.: *Etos rycerski czasów Księstwa Warszawskiego (na podstawie niepublikowanego traktatu A.J. Czartoryskiego)*. „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Historia*” 2007, vol. 62: *Księstwo Warszawskie z perspektywy 200 lat. Ludzie, instytucje, tradycja*.
- ALEKSANDROWICZ A.: *Izabela Czartoryska. Polskość i europejskość*. Lublin 1998.
- ALEKSANDROWICZ A.: *Preromantyczne listowanie jako forma ekspresji uczuć*. „*Pamiętnik Literacki*. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1993, z. 2(84).
- ALEKSANDROWICZ A.: *Różne drogi do wolności. Puławy Czartoryskich na przełomie XVIII i XIX wieku. Literatura i obyczaj*. Puławy 2011.
- ALEKSANDROWICZ A., TIMOFIEJEW A.: *Opis niektórych pamiątek zachowanych w Świątyni Sybilli w Puławach*. W: *Biblioteka Pisarzy Polskiego Oświecenia*. Red. T. CHACHULSKI, J. SNOPEK, A. KARPIŃSKI, A. MASŁOWSKA-NOWAK. T. 10. Warszawa 2010.
- AMEISENOWA Z.: *Księga zwiedzających świątynię Sybilli w Puławach. Jej historia i dekoracja*. „*Przegląd Biblioteczny*” 1930, nr 3.
- ANDRZEJUK A.: *Uczucia i sprawności. Związek uczuć i sprawności w „Summa Theologiae” św. Tomasz z Akwinu*. Przedm. M. GOGACZ. Warszawa 2006.
- Animacja kultury. Współczesne dyskursy teorii i praktyki*. Red. D. KUBINOWSKI, U. LEWARTOWICZ. Lublin 2013.
- Animacja współpracy środowiskowej*. Red. M. MENDEL. Wstęp J. ŻEBROWSKI. Toruń 2004.
- ARABAS I.: *Przyrodnicy, kolekcjonerzy i teoretycy muzealnictwa*. „*Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*” 2009, t. 54, nr 1.
- ARENDT H.: *O rewolucji*. Tłum. M. GODYŃ. Posłowie P. NOWAK. Warszawa 2003.
- ARIÈS E.: *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*. Tłum. M. OCHAB. Gdańsk 1995.
- BACHTIN M.: *Dialog – język – kultura*. Red. E. CZAPLEJEWICZ, E. KASPERSKI. Warszawa 1983.
- BACHTIN M.: *Ludowe formy świąt karnawałowych*. W: *Antropologia widowisk. Zagadnienia i wybór tekstów*. Oprac. A. CHAŁUPNIK. Wstęp i red. L. KOLANKIEWICZ. Warszawa 2005.

- BACZKO B.: *Rousseau: samotność i wspólnota*. Gdańsk 2009.
- BAŃKA J.: *Traktat o czasie. Czas a poczucie dziejowości istnienia w koncepcjach recentyzmu i prezentyzmu*. Katowice 1991.
- BARYCZ H.: *Wstęp*. W: F.K. PREK: *Czasy i ludzie*. Przedm., wstęp i przypisy H. BARYCZ. Wrocław 1959.
- BATOWSKI Z.: *Norblin*. Lwów 1911.
- BECK L., CABLE T.: *Interpretation for the 21st Century*. Champaign, IL 1998.
- BERNACKI L.: *Teatr, dramat i muzyka za Stanisława Augusta*. T. 1: *Źródła i materiały*. Lwów 1925.
- BESNARD P.: *L'Animation socio-culturelle*. Paris 1980.
- BEUYS J., BÖLL H.: *Manifest FIU*. W: J. BEUYS: *Teksty, komentarze, wywiady*. Wybór i oprac. J. JEDLIŃSKI. Warszawa 1990.
- BIELSKI M.: *Satyry. Sen majowy, Rozmowa baranów i Sejm niewieści*. Zebrał W. WISŁOCKI. Kraków 1889.
- BOCKENHEIM K.: *Przy polskim stole*. Wrocław 1998.
- BOGDANOWSKI J.: *Polska sztuka ogrodowa: krótka historia kompozycji i rewaloryzacji*. Kraków 1999.
- BOGUCA M.: *Gest w kulturze szlacheckiej*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1981, R. 26.
- BOGUCA M.: *Procesy urbanizacyjne a sytuacja kobiety od średniowiecza po wiek XIX*. W: *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVIII w.* Red. M. BOGUCA. Warszawa 2008.
- BOHUSZEWICZ P.: *Hermeneutyki sarmatyzmu*. W: *Tradycje szlacheckie we współczesnej kulturze polskiej. Przybliżenia i perspektywy badawcze*. Red. M. LUTOMIERSKI. Toruń 2014.
- BORUSIEWICZ M.: *Nauka czy rozrywka. Nowa muzeologia w europejskich definicjach muzeum*. Kraków 2012 [cop.].
- BUBER M.: *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*. Wybór, tłum. i wstęp J. DOKTÓR. Warszawa 1992.
- BRATUŃ M.: *„Ten wykwinny, wykształcony Europejczyk”: zagraniczne studia i podróże edukacyjne Michała Jerzego Wandalina Mniszcha w latach 1762–1768*. Opole 2002.
- BROCHU L., MERRIMAN T.: *Personal interpretation*. Singapore 2002.
- BRODZIŃSKI K.: *O powołaniu i obowiązkach młodzieży akademickiej*. W: K. BRODZIŃSKI: *Mowy i pisma patriotyczne*. Oprac. I. CHRZANOWSKI. Kraków 1926.
- BROSSOWA A.: *Kościuszkowski jako szermierz oświaty*. „Ruch Pedagogiczny” 1928, R. 15, nr 8.
- BROŻEK M.: *Wstęp*. W: PINDAR: *Ody zwycięskie: olimpijskie, pytyjskie, nemejskie, istmijskie*. Tłum., wstęp i komentarz M. BROŻEK. Kraków 1987.
- BUKSIŃSKI S.J.: *Między Sarmatyzmem i Oświeceniem: Czartoryscy w latach 1693–1764*. „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Filologia Polska – Historia i Teoria Literatury” 1985, z. 1.
- BUZAN T.: *Mapy twoich myśli*. Tłum. D. ROSSOWSKI. Łódź 2007.
- BUZAN T.: *Pamięć na zawołanie: metody i techniki pamięciowe*. Tłum. M. SZURAWSKI. Łódź 2007.

- BYSTRON J.S.: *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI-XVII*. T. 2. Wstęp J. TAZBIR. Warszawa 1976.
- CAUNE J.: *La démocratisation culturelle. Une médiation à bout de souffle*. Grenoble 2006.
- CAUNE J.: *Pour une éthique de la médiation. Le sens des pratiques culturelles*. Grenoble 1999.
- CHACHAJ M.: *Jadwiga, królowa polska Juliana Ursyna Niemcewicz w ocenie warszawskiej publiczności teatralnej*. „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio FF: Philologiae*”, vol. 20/21. Lublin 2002/2003.
- CIOŁEK G.: *Ogrody polskie*. T. 1: *Przemiany treści i formy*. Warszawa 1954.
- CIRLOT J.E.: *Słownik symboli*. Tłum. I. KANIA. Kraków 2006.
- CUNNINGHAM M.K.: *The Interpreters Training Manual for Museums*. Washington, DC 2004.
- CYCERO M.T.: *O mówcy*. W: *CYCERO: Pisma krasomówcze i polityczne*. T. 6. Tłum. E. RYKACZEWSKI. Poznań 1873.
- CZAPLEJEWICZ E.: *Wprowadzenie do pragmatycznej teorii dialogu*. W: *Dialog w literaturze*. Red. E. CZAPLEJEWICZ, E. KASPERSKI. Warszawa 1978.
- CZERNIAWSKI H.: *Filozofia J.J. Rousseau w Polsce epoki Oświecenia*. „*Komunikaty Naukowe*” 1964, R. 2, nr 13.
- Człowiek – wychowanie – kultura. *Wybór tekstów*. Red. F. ADAMSKI. Kraków 1993.
- DANT T.: *Kultura materialna i rzeczywistość społeczna*. Tłum. J. BARAŃSKI. Kraków 2007.
- DASZKIEWICZ P.: *Dokumenty dotyczące daru Stanisława Augusta Poniatowskiego dla Paryskiego gabinetu przyrodniczego*. „*Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*” 1998, t. 43, nr 3-4.
- DASZKIEWICZ P., TARKOWSKI R.: *George-Louis Leclerc Buffon i jego wpływ na badania przyrodnicze w Polsce*. „*Przegląd Geologiczny*” 2007, t. 55, nr 2.
- DAVALLON J.: *Le musée est-il vraiment un média?*. „*Publics et Musées*” 1992, nr 2.
- DĄBKOWSKA-ZYDROŃ J.: *Status dokumentacji we współczesnej komunikacji artystycznej*. „*Kultura Współczesna*” 1999, nr 4.
- DEBRAY R.: *Wprowadzenie do mediologii*. Tłum. A. KAPCIAK. Warszawa 2010.
- DEBRAY R.: *Cours de médiologie générale*. Paris 1991.
- DEBRAY R.: *Introduction à la médiologie*. Paris 2000.
- DEBRAY R.: *Les Cahiers de médiologie. Une anthologie*. Paris 2009.
- DEBRAY R.: *Le pouvoir intellectuel en France*. Paris 1979.
- DELSOL C.: *Esej o człowieku późnej nowoczesności*. Tłum. M. KOWALSKA. Kraków 2003.
- DEMETRIO D.: *Pedagogika pamięci. W trosce o nas samych, z myślą o innych*. Tłum. A. SKOLIMOWSKA. Łódź 2009.
- DEUTSCH M.: *Toward an understanding of conflict*. „*International Journal of Group Tensions*”, vol. 1, 1978.
- DĘBICKI L.: *Książę Generał Ziem Podolskich jako historyk, autor i komedyopisarz*. „*Kłosy. Pismo Ilustrowane Tygodniowe*”, 16(28).07.1887.
- DĘBICKI L.: *Puławy (1762-1830)*. Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego, na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie. T. 1-2. Lwów 1887.

- DĘBICKI L.: *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego, na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie*. T. 3–4. Lwów 1888.
- Dictionnaire Français – Polonaise. Oprac. B. HAMMEL. Paris 1990.
- DIHM J.: *Kościuszko nieznany*. Wrocław 1969.
- DILTHEY W.: *Budowa świata historycznego w naukach humanistycznych*. Tłum., oprac. i posłowie E. PACZKOWSKA-ŁAGOWSKA. Gdańsk 2004.
- DIODES LAERTIO: *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*. Tłum. W. OLSZEWSKI, I. KROŃSKA, K. LEŚNIAK. Warszawa 1982.
- Display. *Strategie wystawiania*. Red. M. HUSSAKOWSKA, E.M. TATAR. Kraków 2012.
- DMITRUK K.M.: *Wokół teorii i historii mecenatu*. W: *Z dziejów mecenatu kulturalnego w Polsce*. Red. J. KOSTECKI. Warszawa 1999.
- DOBRAŃSKI J., KOPRUKOWNIAK A.: *Ze studiów nad Komisją Edukacji Narodowej i szkolnictwem na Lubelszczyźnie*. Rozprawy i artykuły. Lublin 1973.
- DOMOSŁAWSKI W.: *Polski grzech pierworodny*. „Rzeczpospolita”, 27.03.2017.
- DORMUS K.: *Dziecko w czasach Komisji Edukacji Narodowej*. „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 2015, T. 68.
- DORMUS K.: *U źródeł polskiej prasy kobiecej – pierwsze redaktorki, wydawczynie, dziennikarki (ok. 1820–1914)*. W: *Kobiety i mężczyźni (z) kolorowych czasopism*. Red. A. ŁYSAK, E. ZIERKIEWICZ. Wrocław 2010.
- DUCHESNE A.S.: *Sur la formation des jardins*. Paris 1775.
- DUDA S.: *Niebezpieczne drogi świętości*. „Znak”, styczeń 2010.
- DYBEL P.: *Historyczność procesu kulturowego według hermeneutyki Gadamera*. W: *Kategoria potoczności. Źródła filozoficzne i zastosowania teoretyczne*. Red. A. JAWŁOWSKA. Warszawa 1991.
- DYCHOWSKI L.: *Święto i jego kulturotwórcza rola*. „Kultura i Społeczeństwo” 2012, nr 4.
- DYDŁA J.: *Wizerunek barokowego sarmaty i oświeceniowego Europejczyka, czyli August III Wętyński i Stanisław August Poniatowski*. „Wieki Stare i Nowe” 2014, nr 6 (11), s. 38–57.
- DZIECHCIŃSKA H.: *Ciało, strój, gest w czasach renesansu i baroku*. Warszawa 1996 [cop.].
- DZIECHCIŃSKA H.: *Oglądanie i słuchanie w kulturze dawnej Polski*. Warszawa 1987.
- Edukacja muzealna. Antologia tłumaczeń*. Red. M. SZELĄG, J. SKUTNIK. Poznań 2010.
- ELIADE M.: *Aspekty mitu*. Tłum. P. MRÓWCZYŃSKI. Warszawa 1998.
- ELIADE M.: *Mity, sny i misteria*. Tłum. K. KOCJAN. Warszawa 1999.
- ELIADE M.: *Sacrum. Mit. Historia. Wybór esejów*. Tłum. A. TATARKIEWICZ. Wybór M. CZERWIŃSKI. Warszawa 1970.
- ETZIONI A.: *Wspólnota responsywna: perspektywa komunitariańska*. W: *Komunitaria. Wybór i wstęp P. ŚPIEWAK*. Warszawa 2004.
- FAILLER A., SIMON R.: *Curatorial Practice and Learning from Difficult Knowledge*. W: *The Idea of a Human Rights Museum*. Red. K. BUSBY, A. MULLER, A. WOOLFORD. Winnipeg 2015.
- FALKENSTEIN K.: *Tadeusz Kościuszko, czyli dokładny rys jego życia*. Wrocław 1827.
- FOLGA-JANUSZEWSKA D.: *Muzeologia, muzeografia, muzealnictwo*. „Muzealnictwo” 2006, nr 47.

- FOLGA-JANUSZEWSKA D.: *Muzeum: fenomeny i problemy*. Kraków 2015.
- FORBIS E.P.: *Women's Public Image in Italian Honorary Inscriptions*. „The American Journal of Philology” 1990, vol. 3, no 4.
- FRANČIĆ M.: *Insurekcja kościuszkowska*. Kraków 1988.
- GADAMER H.-G.: *Aktualność piękna: sztuka jako gra, symbol i święto*. Tłum. K. KRZEMIENIOWA. Warszawa 1993.
- GADAMER H.-G.: *Prawda i metoda: zarys hermeneutyki filozoficznej*. Tłum. B. BARAN. Kraków 1993.
- GADAMER H.-G.: *Problem dziejów w nowszej filozofii niemieckiej*. W: H.-G. GADAMER: *Rozum, słowo, dzieje. Szkice wybrane*. Tłum. M. ŁUKASIEWICZ, K. MICHAŁSKI. Wybór, wstęp i oprac. K. MICHAŁSKI. Warszawa 1979.
- GAJDA J.: *Pedagogika kultury w zarysie*. Kraków 2006.
- GERSON W.: *Powisłe. Szkice piórem i ołówkiem kreślone*. „Tygodnik Powszechny” 1877, nr 90; 1885, nr 37–43.
- GHIRARDO D.: *Architektura po modernizmie*. Tłum. M. MOTAK, M.A. URBAŃSKA. Toruń 1999.
- GLICZNER E.: *Książki o wychowaniu dzieci bardzo dobre, pożyteczne i potrzebne, z których rodzicy ku wychowaniu dzieci swych naukę dołożną wyczerpnąć mogą*. Kraków 1558.
- GOGACZ M.: *Filozofia bytu w „Beniamin Major” u Ryszarda ze św. Wiktora*. Lublin 1957.
- GOLIŃSKI S.: *Puławy. Park – jego dzieje, oblicze i świat roślin*. Puławy 1988.
- GOLKA M.: *Socjologia kultury*. Warszawa 2008.
- GOŁĘBIEWSKA Z.: *Angielskie wzorce i inspiracje w życiu dworu puławskiego na przełomie XVIII i XIX wieku*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Historia” 1991–1992, vol. 46/47.
- GOŁĘBIEWSKA Z.: *Anglia w planach wychowawczych Adama Kazimierza Czartoryskiego w świetle instrukcji dla syna z roku 1789*. „Rocznik Lubelski” 1979, R. 21.
- GOŁĘBIEWSKA Z.: *Doktor Karol Khittel i służba zdrowia w Puławach w czasach Czartoryskich*. „Region Lubelski” 1994–1996 [druk: 1998], T. 6/8.
- GOŁĘBIEWSKA Z.: *Mecenat kulturalny Izabeli i Adama Kazimierza Czartoryskich (sztuki plastyczne, teatr, muzyka, literatura)*. W: *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie*. Oprac. R. MALISZEWSKA. Kozłówek 2003.
- GOŁĘBIEWSKA Z.: *Oświata i wychowanie w Puławach oraz kluczu końskowolskim w czasach Czartoryskich*. Puławy 2005.
- GOŁĘBIEWSKA Z.: *Podróż Izabeli i Adama Jerzego Czartoryskich do Wielkiej Brytanii (1789–1791)*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Historia” 1983–1984, vol. 38/39.
- GOŁĘBIEWSKA Z.: *W kręgu Czartoryskich. Wpływy angielskie w Puławach na przełomie XVIII i XIX wieku*. Lublin 2000.
- GRABARCZYK P.: *Czym się różni kategoryzacja od konceptualizacji?*. „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2013, nr 2(86).
- GROCHULSKA B.: *Księstwo Warszawskie*. Warszawa 1966.
- GROTOWSKI J.: *Teksty zebrane*. Warszawa 2012.

- GRYGIENĆ J.: Wspólnota responsywna, czyli jaka? Komunitaryzm wobec problemu partycypacji politycznej. „Prakseologia” 2016, t. 2, nr 158.
- GRZEGORZEWSKA S.: Dziesięć dni w Puławach w roku 1828: urywek z pamiętnika Sabiny z Gostkowskich Grzegorzewskiej. Kraków 1898.
- GRZONKOWSKA J.: Ogrody botaniczne jako naukowo opracowane kolekcje muzealne. „Muzealnictwo” 2014, nr 55.
- GUINEY M.M.: Solitude and the Dream of Nationhood in Germaine de Staël's *De l'Allemagne*. W: *Dreams in French Literature: The Persistent Voice*. Red. T. CONNER. Amsterdam–Atlanta 1995.
- GUSZPIT I.: Przez teatr – poza teatr. Szkice o Juliuszu Osterwie. Wrocław 1989.
- GUZEK A.K.: Salony literackie [hasło]. W: *Słownik literatury polskiego oświecenia*. Red. T. KOSTKIEWICZOWA. Wrocław 2002.
- GYGAX M.G.: Contradictions et asymétrie dans l'évergétisme grec: bienfaiteurs étrangers et citoyens entre image et réalité. „Dialogues d'histoire ancienne” 2006, vol. 32, no 1.
- HAHN W.: Pijarski teatr szkolny w Polsce. „Nasza Przeszłość” 1962, t. 15.
- HAM S.: *Environmental interpretation: A practical guide for people with big ideas and small budgets*. Golden, CO 1992.
- HEJNICKA-BEZWIŃSKA T.: *Pedagogika ogólna*. Warszawa 2008.
- HERBERT Z.: *U Dorów*. W: Z. HERBERT: *Barbarzyńca w ogrodzie*. Warszawa 2004.
- HESSEN S.: O pojęciu i celu wychowania moralnego. W: *Siły moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie*. Praca zbiorowa. Wydane staraniem Komitetu Organizacyjnego VI-go Międzynarodowego Kongresu Wychowania Moralnego. [b.m.w.] 1934.
- Historia. W drodze ku przyszłości*. T. 1. Red. M. ZMUDZIŃSKI. Toruń 2016.
- HNIŁKO A.: Alojzy Brühl [hasło]. W: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 3: Brożek Jan – Chwalczewski Franciszek. Red. W. KONOPCZYŃSKI i in. Kraków 1937.
- HOFFMANOWA Z TAŃSKICH K.: *Opis różnych okolic Królestwa Polskiego*. Wrocław 1833.
- HOROSZKIEWICZ J.: *Strój narodowy w Polsce*. Kraków 1900.
- HRYNIEWIECKI B.: Plany i próby stworzenia Muzeum przyrodniczego w Polsce przedrobiorowej. „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział IV: Nauki Biologiczne” 1945/1946, R. 39/40.
- HRYNIEWIECKI B.: Projekt Stefana de Rieule'a stworzenia w Warszawie Muzeum Przyrodniczego w wieku XVIII. „Wiadomości Muzeum Ziemi” 1947, t. 3.
- HUIZINGA J.: *Jesień średniowiecza*. T. 1. Tłum. T. BRZOSTOWSKI, K. KASPRZYK, H. KAHANOWA. Wstęp H. BARYCZ. Posłowie S. HERBST. Warszawa 1967.
- IZDEBSKI H.: *Historia myśli politycznej i prawnej*. Warszawa 1996.
- JACOBI D., MEUNIER A.: Interpretacja jako narzędzie realizacji edukacyjnego projektu ekspozycji. W: *Edukacja muzealna. Antologia tłumaczeń*. Red. M. SZELĄG, J. SKUTNIK. Poznań 2010.
- [CZARTORYSKI A.J.] *Jadwiga*. Artykuł napisany w r. 1828 [!] do katalogu Sybilli w Puławach, w której znajdowały się następujące po królowej Jadwidze pamiątki: Obuwie, sztandar, łańcuch i pierścione. „Przegląd Poznański” 1858, nr 26.

- JAKUBOSZCZAK A.: *Kobietą ręką. Osiemnastowieczne zespoły ogrodowo parkowe na przykładzie majątku kórnickiego Teofili z Działyńskich Szołdrskiej-Potulickiej*. „Studia i Materiały. Ośrodek Kultury Leśnej” 2014, nr 13.
- JAKUBOSZCZAK A.: *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*. Poznań 2008.
- JANION M.: *Bohater, spisak, śmierć. Wykłady żydowskie*. Warszawa 2009.
- JANION M.: *Gorączka romantyczna*. Kraków 2000 [cop.].
- JANION M.: *Niesamowita Słowiańszczyzna: fantazmaty literatury*. Kraków 2006.
- JANOWSKI M.: *Narodziny inteligencji 1750–1831*. W: *Dzieje inteligencji polskiej do roku 1918*. T. 1. Red. J. JEDLIŃSKI. Warszawa 2008.
- JARYMOWICZ M.: *O afekcie zawiadującym podmiotem i możliwościach podmiotu panowania nad emocjami*. „Przegląd Psychologiczny” 1997, t. 40, nr 1/2.
- JEDLEWSKA B.: *Animatorzy kultury wobec wyzwań edukacyjnych*. Lublin 1999.
- JEFFERS C.S.: *Museum as Process*. „Journal of Aesthetic Education” 2003, vol. 37, no. 1 [spring].
- JELONEK T.: *Biblijne pojęcie sacrum*. Kraków 2008.
- Joseph Beuys, teksty, komentarze, wywiady*. Wybór i oprac. J. JEDLIŃSKI. Warszawa 1990.
- JUDKOWIAK B.: *Wzgardzony wielość. Kultura teatralna czasów saskich i jej tradycje*. Poznań 2007.
- JURKOWSKA H.: *Nowe krainy osobliwości: preromantyczne wizje Szkocji i Szwajcarii u Izabeli Czartoryskiej i Ambrożego Grabowskiego*. W: *Od Syberii po Amerykę. Geografia wyobrażona polskich romantyków*. Red. A. KOŁOS, T. EWERTOWSKI, K. SZMID. Poznań 2013.
- JURKOWSKA H.: *Pamięć sentymentalna. Praktyki pamięci w Kręgu Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk i w Puławach Izabeli Czartoryskiej*. Warszawa 2016.
- KACZMAREK J.: *Joseph Beuys. O sztuki do społecznej utopii*. Poznań 2001.
- KADULSKA I.: *Publiczność szkolnego teatru jezuickiego w XVIII wieku. W kręgu reguł, norm i poetyki*. W: *Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce*. Red. H. DZIECHCIŃSKA. Łódź 1985.
- KALINKA W.: *Jan-Jacques Rousseau i jego wpływ w Polsce*. „Przegląd Polski” 1886, R. 20, t. 79.
- KALINKA W.: *Sejm Czteroletni*. T. 1, cz. 1. W: W. KALINKA: *Dzieła*. T. 5. Kraków 1895.
- KAMIŃSKA J., SZYBIAK I.: *Idee wychowawcze Jeana-Jacques’a Rousseau w przepisach dla szkół Komisji Edukacji Narodowej*. „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2012, R. 21, nr 4 (84).
- KAMIONKOWA J.: *Życie literackie w Polsce w pierwszej połowie XIX wieku*. Studia. Warszawa 1970.
- KARPIŃSKI F.: *Wiara, prawda i obyczaje Indian. R.I. O powstaniu i upadku Państwa Miśory*. W: F. KARPIŃSKI: *Dzieła*. Wstęp K. BRODZIŃSKI. Warszawa 1830.
- KĄKOLEWSKI I.: *Hołd pruski z 1525 roku jako „miejsce pamięci” w kulturze staropolskiej*. „Czasy Nowożytnie” 2010, t. 23.
- KĘPIŃSKA A.: *Jan Piotr Norblin*. Wrocław 1978.
- KIENIEWICZ S.: *Adam Sapieha (1828–1903)*. Lwów 1939.

- KIENIEWICZ S., ZAHORSKI A., ZAJEWSKI W.: *Trzy powstania narodowe*. Warszawa 1997.
- KIERSKI F.: *Jan Henryk Pestalozzi*. T. 3. Łódź 1927.
- KIRKOR-KIEDRONIOWA Z.: *Włościanie i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Królestwa Polskiego*. Kraków 1912.
- KLEKOT E.: *Zwiedzający w muzeum, strategię, taktyki i kategoria autentyczności*. „Etnografia Nowa” 2009, nr 1.
- KLIMOWICZ M.: *Oświecenie*. Warszawa 1975.
- KLUK K.: *Zwierząt domowych i dzikich osobliwie krajowych historii naturalnej początki i gospodarstwo, tom pierwszy z figurami o zwierzętach ssących*. Warszawa 1779.
- KNIAŻNIN F.D.: *Matka Spartanka. Opera w III aktach. Do czytelnika*. W: KNIAŻNIN F.D.: *Poezje*. T. 2. Warszawa 1787.
- KNIAŻNIN F.D.: *Oda II. Do Księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. Na obóz pod Gołębiem*. W: *Dzieła Franciszka Dionizego Książnina: z popiersiem autora*. T. 2. Lipsk 1837.
- KNIAŻNIN F.D.: *Spartanka z teatru puławskiego przytomnemu tam z synem swoim JW. Jmci Panu Stanisławowi Potockiemu wojewodzie ruskiemu*. W: *Dzieła Franciszka Dionizego Książnina: z popiersiem autora*. T. 5. Lipsk 1837.
- KONARSKI S.: *Pisma pedagogiczne*. Tłum. [z łaciny] W. GERMAIN, I. LICHONSKA, M. STOKOWSKA. Red. B. SUCHODOLSKI. Wstęp i komentarz Ł. KURDYBACHA. Wrocław 1959.
- KONOPCZYŃSKI W.: *Kiedy nami rządziły kobiety*. Londyn 1960.
- Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*. Red. T. JAŁMUŻNA, I. MICHALSKA, G. MICHALSKI. Kraków 2004.
- KOPALIŃSKI W.: *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa 1989.
- KOPCZEWSKI J.S.: *Tadeusz Kościuszko*. Warszawa 1971.
- KOPCZYŃSKA M.: *Animacja społeczno-kulturalna. Podstawowe pojęcia i zagadnienia*. Warszawa 1993.
- KOPCZYŃSKA M.: *Normalizacja: między biernym przystosowaniem i zależnością a aktywnym uczestnictwem i autonomią – o jednym z dylematów pedagoga-animatora*. W: *Pedagogika społeczna. Kręgi poszukiwań*. Red. A. PRZECŁAWSKA. Warszawa 1996.
- KOSIŃSKI D.: *Między Kalwarią a spektaklem*. „Znak”, maj 2009.
- KOSTKIEWICZ J.: *Wprowadzenie do pierwszego numeru rocznika „Polska Myśl Pedagogiczna”*. „Polska Myśl Pedagogiczna” 2015, R. 1.
- KOT S.: *Historia wychowania*. T. 1–2. Warszawa 1995–1996.
- KOT S.: *Reforma szkolna Stanisława Konarskiego*. Kraków 1923.
- KOTLARZ P.: *Teatr szkolny w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939). Koncepcje, działalność, znaczenie*. Gdańsk 2018.
- KOWALIK J.: *Dobroczynność w Petersburgu w świetle „Dziejów Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej”*. W: *II Lubelska Wiosna Historyczna. Publikacja pokonferencyjna*. Red. D. PODOBA. Lublin 2016.
- KRASICKI I.: *Przedmowa autora*. W: I. KRASICKI: *Dzieła*. Nowe i zupełne wydanie. T. 5: *List VII*. Wrocław 1824.
- KRASIŃSKI A.S.: *Słownik synonimów polskich*. Kraków 1885.

- KRASZEWSKI J.I.: *Polska w czasie trzech rozbiorów, 1772–1799. Studia do historii ducha i obyczaju*. T. 2: 1788–1791. Poznań 1874.
- KRÓL K.: *Edukacja teatralna Izabeli Czartoryskiej (1746–1835)*. W: *Wychowanie jako wartość*. Red. M.Z. STEPULAK, M. DUBIS. Lublin 2017.
- KRÓL-KACZOROWSKA B.: *Teatr dawnej Polski. Budynki, dekoracje, kostiumy*. Warszawa 1971.
- KRZYŻANOWSKI J.K.: *Uwagi nad Instytutami pedagogicznymi Pestalociego i Fellenberga, tudzież metodem Bell-Lankastrowskim*. Lublin 1819.
- KSENIĄK M.: *Rezydencja Czartoryskich w Puławach*. Lublin 1986.
- KUBINOWSKI D.: *Jakościowe badania pedagogiczne. Filozofia. Metodyka. Ewaluacja*. Lublin 2010.
- KUCHOWICZ Z.: *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku*. Łódź 1975.
- KUCHOWICZ Z.: *Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku*. Łódź 1974.
- KUCZYŃSKI A.: *Puławy (Nowa – Aleksandrya) i ich okolice*. „Tygodnik Ilustrowany” 1877, nr 90.
- KULAK T.: *Sprawa udziału kobiet w latach 1808–1812 w pracach Naczelnej Rady Dozorczej Izby Edukacyjnej Księstwa Warszawskiego (na tle oświeceniowych przemian w społeczeństwie polskim u progu XIX wieku)*. W: *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*. Red. T. KULAK, M. DAJNOWICZ. Wrocław 2016.
- Kultura, animacja, zmiana społeczna*. Red. K. NOWAK-WOLNA, E. NYCZ. Opole 2013.
- KUNCE A.: *Człowiek lokalny. Rozważania umiejscowione*. Katowice 2016.
- KUR E.M.: *Zofia z Czartoryskich Zamoyska jako autorka „Rad dla córki”*. „Spotkania Humanistyczne. Międzynarodowy Interdyscyplinarny Periodyk Naukowy” 2016, nr 6.
- KURASEK K.: *Rola wybitnych kobiet w czasach panowania Augusta III Sasa*. W: *Per mulierem... Kobieta w dawnej Polsce – w średniowieczu i w dobie staropolskiej*. Red. K. JUSTYNIARSKA-CHOJAK, S. KONARSKA-ZIMNICKA. Warszawa 2012.
- KUŚMIERSKI S.: *Teoretyczne problemy propagandy i opinii publicznej*. Warszawa 1980.
- La Muséologie selon Georges Henri Rivière: cours de muséologie, textes et témoignages*. Paris 1989.
- LAFOND J.: *La Rochefoucauld. Augustinisme et littérature*. Paris 1977.
- Le grand dictionnaire historique, ou le mélange curieux de l’histoire sacrée et profane*. Vol. 18. Red. L. MORÉRI. Paris 1759.
- LEGOWICZ J.: *Humanizm jako mądrość życia*. W: *Alternatywna pedagogika humanistyczna*. Red. B. SUCHODOLSKI. Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- LELEWEL J.: *Dzieła*. T. 7. Oprac. J. BIENIARZÓWNA. Warszawa 1961.
- LELEWEL J.: *Polska, dzieje i rzeczy jej*. T. 1–20. Poznań 1858–1865.
- LESPINASSE DE J.: *Listy panny de Lespinasse*. Tłum. T. BOY-ŻELEŃSKI. Warszawa 1957.
- LÉVINAS E.: *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrzności*. Tłum. M. KOWALSKA. Wstęp B. SKARGA. Warszawa 1998.
- LIBISZOWSKA Z.: *Tomasz Jefferson*. Wrocław 1984.

- LICHACZOW D.: *Poezja ogrodów. O semantyce stylów ogrodowo-parkowych*. Tłum. K.N. SAKOWICZ. Wrocław 1991.
- LIDDELL H.G., SCOTT R.: *A Greek-English Lexicon*. Oxford 1996.
- LIGNE DE Ch. J.: *Coup d'oeil at Beloeil and a great number of European gardens*. Berkeley 1991.
- LILTI A.: *Le monde des salons. Sociabilité et mondanité à Paris au XVIIIe siècle*. Paris 2005.
- LIMANOWSKI M.: *O duchu i zamierzeniach Polskiego Studio Sztuki Teatru imienia Adama Mickiewicza*. W: Z. OSIŃSKI: *Pamięć Reduty: Osterwa, Limanowski, Grotowski*. Gdańsk 2003.
- LIPIŃSKI J.: *O edukacji publicznej i o jej udoskonaleniu w kraju naszym*. Warszawa 1815.
- LIPIŃSKI J.: *Wykład sposobu wzajemnego uczenia zwanego metodą Lankastra*. Warszawa 1819.
- LOCKE J.: *Myśli o wychowaniu*. Tłum. M. HEITZMAN. Warszawa 1931.
- LORENTZ S.: *Przewodnik po muzeach i zbiorach w Polsce*. Warszawa 1973.
- ŁOTMAN J.: *Teatr i teatralność w kulturze początku XIX wieku*. W: *Semiotyka dziejów Rosji*. Tłum. i wybór B. ŻYŁKO. Łódź 1993.
- ŁOZIŃSKI W.: *Salon i kobieta. Z estetyki i z dziejów życia towarzyskiego*. Lwów 1921.
- ŁUNIŃSKI E.: *Berek Joselewicz i jego syn. Zarys historyczny*. Warszawa 1909.
- MACCIO Ch., BORTNOWSKA H.: *Vademecum animacji*. „Znak”, maj 1985.
- MACIEJEWSKI J.: *Uniwersalizm i swoistość polskiego oświecenia*. W: *Uniwersalność i swoistość kultury polskiej*. Red. J. KŁOCZKOWSKI. Lublin 1989.
- MACIEJEWSKI J.: *Wstęp*. W: *Literatura barska (Antologia)*. Oprac. J. MACIEJEWSKI. Wrocław 1976.
- MACIEJEWSKI M.: *Narodziny powieści poetyckiej w Polsce*. Wrocław 1970.
- MACIEJEWSKI M.: *Sławianie – Synowie Sławy. (Epos jako wartość)*. W: M. MACIEJEWSKI: *Poetyka – gatunek – obraz. W kręgu poezji romantycznej*. Wrocław 1977.
- MACIEJOWSKI W.A.: *Jak to u nas w XVI wieku syna prowadzili od jego urodzenia aż do ożenienia*. Warszawa 1859.
- MAŁSKI W.: *Amerykańska wojna pułkownika Kościuszki*. Warszawa 1977.
- MARTIN G.M.: *Fest und Alltag. Bausteine zu einer Theorie des Festes*. Stuttgart 1973.
- MARUSZEWSKI T.: *Psychologia poznania. Sposoby rozumienia siebie i świata*. Gdańsk 2001.
- MARZEC M.: *Romantyczne metafory pamięci*. „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza” 2015, R. VIII.
- MASŁOWSKI A.: *Sergiusz Hessen, filozof kultury*. „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Filozofia” 1982, t. 6 (130).
- MATERNICKI J.: *Kultura i edukacja społeczeństwa polskiego w XIX wieku. Zarys problematyki i postulaty badawcze*. W: *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX wieku. Zbiór studiów*. Red. J. MATERNICKI. Warszawa 1981.
- MERTA T.: *Pamięć i nadzieja*. W: *Pamięć i odpowiedzialność*. Red. R. KOSTRO, T. MERTA. Kraków–Wrocław 2005.
- MESNARD J.: *Les “Pensées” de Pascal*. Paris 1995.

- Metodologia pedagogiki zorientowanej humanistycznie*. Red. D. KUBINOWSKI, M. NOWAK. Kraków 2006.
- MICHALSKA-BRACHA L.: *O kobietach w lwowskim muzealnictwie lat międzywojennych*. „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 2015, t. 30.
- MICHALSKI J.: *Gdyby nami rządziły kobiety. Poglądy Amelii Mnischowej na reformę Rzeczypospolitej*. W: *Wiek XVIII: Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*. Red. A. ZAHORSKI. Warszawa 1974.
- MICHAŁOWSKI J.M.: *U źródeł twórczości Jana Piotra Norblina*. „Biuletyn Historii Sztuki” 1971, nr 2.
- MICKIEWICZ A.: *Pan Tadeusz*. Warszawa 1971.
- MICKIEWICZ A.: *Wykład XX*. W: A. MICKIEWICZ: *Dzieła*. Wydanie Rocznicowe. T. 8: *Literatura słowiańska. Kurs pierwszy*. Tłum. L. PŁOSZEWSKI. Oprac. J. MAŚLANKA. Warszawa 1997.
- MILERSKI B.: *Hermeneutyka pedagogiczna. Perspektywy pedagogiki religii*. Warszawa 2011.
- MILERSKI B., ŚLIWERSKI B.: *Pedagogika. Leksykon PWN*. Warszawa 2000.
- MILLS E.A.: *Adventures of a Nature Guide*. Nowy Jork 1920.
- MILLS E.A.: *The Story of a Thousand Year Old Pine*. Boston–Nowy Jork 1914.
- MITCHELL J.T.: *Czego chcę obrazu?*. Tłum. Ł. ZAREMBA. Warszawa 2013.
- Mitologizacja człowieka w kulturze i literaturze iberyjskiej i polskiej*. Red. W. CHARCHALIS, B. TROCHA. Zielona Góra 2016.
- MOJSIK T.: *Muzy, kultura, edukacja*. „Ars Regia” 2007/2008, nr 17.
- MROZIK A.: *Kobiece archiwa – spiżarnie pamięci. Polityka tożsamości w (auto)biografiach kobiet po 1989 roku*. „Teksty Drugie” 2012, nr 6.
- MROZOWSKA K.: *Szkoła Rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765–1794)*. Wrocław 1961.
- MUIR J.: *The national parks and forest reservations*. „Sierra Club Bulletin” 1896, vol. 1(7).
- MURZYN A.: *Opowiadanie jako metoda kształcenia w świetle filozofii edukacji Kierana Egana*. Kraków–Katowice 2016.
- Muzeum Czartoryskich: Historia i zbiory*. Red. Z. ŻYGULSKI jun. Kraków 1998.
- MYŚLIICKI I.: *Zarys historii walk o oświatę polską na Wileńszczyźnie i Mińszczyźnie*. W: *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*. T. 2. Zbiór i oprac. Komisja Historyczna pod kier. B. NAWROCZYŃSKIEGO. Lwów 1934.
- NAPIÓRKOWSKI M.: *Strażnicy świętego ognia*. „Tygodnik Powszechny”, 24.06.2018.
- NAWROT D.: *Ekonomia Franciszka Quesnay’a i Adama Smitha jako wyraz kryzysu idei chrześcijańskich w dobie Oświecenia*. W: *Oświecenie. Schyłek czy kryzys cywilizacji chrześcijańskiej*. Red. M. KUCHARSKI, D. NAWROT. Katowice 1993.
- NIEMCEWICZ J.U.: *Duma o Żółkiewskim*. W: *Śpiewy historyczne Niemcewicza, z uwagami Lelewela*. Kraków 1835.
- NIEMCEWICZ J.U.: *Puławy. Poemat w czterech pieśniach*. Brody 1907.
- NIETZSCHE F.: *Z genealogii moralności*. Tłum. G. SOWIŃSKI. Wstęp K. MICHALSKI. Kraków 1997.
- NOWAK J.: *Satyra polityczna Sejmu Czteroletniego*. Kraków 1933.

- NOWAK M.: *Metodologia pedagogiki między „naukowością/teoretycznością” a „praktycznością”*. W: *Metodologia pedagogiki zorientowanej humanistycznie*. Red. D. KUBIŃSKI, M. NOWAK. Kraków 2006.
- NOWAK M.: *Teorie i koncepcje wychowania*. Warszawa 2008.
- NOWAK-JEZIORAŃSKI J.: *Polska z oddali*. Kraków 1992.
- NOWAKOWSKI Z.: *Zestawienie ważniejszych prac o Puławach i Czartoryskich*. W: *Puławki. Materiały sesji popularnonaukowej*. Lublin 1964.
- NOWICKA E.: *Dzieje teatru w Polsce*. Poznań 2000.
- NOWICKI A.: *Skąd się wzięło i jaki sens ma wyrażenie „Homo in rebus”? Polemika z tezami Krzysztofa Wieczorka*. „*Studia Filozoficzne*” 1986, nr 1–2.
- NOWICKI A.: *Spotkania w rzeczach*. Warszawa 1991.
- NYCZ E.: *Animacja społeczno-kulturalna – między ideą a trudem codziennej realizacji*. W: *Kultura, animacja, zmiana społeczna*. Red. K. NOWAK-WOLNA, E. NYCZ. Opole 2013.
- NYCZEK T.: *Alfabet teatru dla analfabetów i zaawansowanych*. Warszawa 2005.
- Oblicza miłości. *Studia kulturoznawcze*. Red. K. BAŁĘKOWSKI, K. MACIĄG. Lublin 2016.
- OBTUŁOWICZ B.: *Świat „na opak” – ironia, przestroga, rzeczywistość. Literackie wyobrażenie kobiet aspirujących do kierowania państwem*. „*Annales Academiae Pedagogicae Cracoviensis* 28, *Studia Historica IV*”. Kraków 2005.
- OKOŃ W.: *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa 2001.
- OLBRYCHT K.: *O roli przykładu, wzoru, mistrza i autorytetu w wychowaniu człowieka jako osoby*. Toruń 2007.
- OLBRYCHT K.: *Ruch zuchowy Aleksandra Kamińskiego. Wymiar pedagogiczny*. „*Polska Myśl Pedagogiczna*” 2017, nr 3.
- OLIVER S.: *Krótki kurs radykalnej ortodoksji*. „*Znak*”, lipiec/sierpień 2010.
- OMILANOWSKA M.: *Polska: pałace i dwory*. Warszawa 2004.
- ORSZA [RADLIŃSKA] H.: *Początki pracy oświatowej w Polsce*. W: *Praca oświatowa. Jej zadania, metody, organizacja*. Oprac. T. BOBROWSKI i in. Kraków 1913.
- OSIŃSKI Z.: *Pamięć Reduty: Osterwa, Limanowski, Grotowski*. Gdańsk 2003.
- OSTERWA J.: *Raptularz kijowski*. Wstęp i oprac. I. GUSZPIT. Wrocław 2010.
- OZOUF M.: *Święto rewolucyjne 1789–1799*. Tłum. A. SIEMEK. Warszawa 2008.
- Pamięć i odpowiedzialność*. Red. R. KOSTRO, T. MERTA. Kraków–Wrocław 2005.
- PATER R.: *Działalność Izabeli Czartoryskiej w służbie edukacji muzealnej i wychowania patriotycznego. Powstanie muzeów narodowych*. „*Polska Myśl Pedagogiczna*” 2015, nr 1.
- PAUSZER-KLONOWSKA G.: *Pani na Puławach. Opowieść o Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej*. Warszawa 2010.
- PAWLIKOWSKI J.: *Czy Polacy mogą wybić się na niepodległość? Dzieło generała Kniaziewicza na początku XIX wieku pisane*. Warszawa 1831.
- PAWŁOWSKI A.: *Trzy krzyże nad Parchatką – symbol w krajobrazie kulturowym małopolskiego przełomu Wisły*. W: *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*. „*Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*” 2011, nr 15.

- Pedagog jako animator w przestrzeni życia społecznego*. Red. T. SOSNOWSKI, W. DANILEWICZ, M. SOBECKI. Toruń 2016.
- Pedagogika. Leksykon PWN*. Red. B. MILERSKI, B. ŚLIWERSKI. Warszawa 2000.
- Pedagogika alternatywna – dylematy teorii*. Red. B. ŚLIWERSKI. Kraków 1995.
- Pedagogika społeczna. Kęgi poszukiwań*. Red. A. PRZECŁAWSKA. Warszawa 1996.
- Pestalozzi w Polsce na początku XIX stulecia. Sprawozdania, rozbiory i sądy współczesne*. Zebrał i wstępem opatrzył Z. KUKULSKI. Lublin 1930.
- PETZÓWNA M.: *Prawo i państwo w kazaniach X. Fabiana Birkowskiego*. Warszawa 1938.
- PEZDA J.: *Zbiory rękopisów Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie*. „Bibliotheca Nostra: Śląski kwartalnik naukowy” 2009, nr 2 (18).
- PIEŃKOS A.: *Dom sztuki: siedziby artystów w nowoczesnej kulturze europejskiej*. Warszawa 2005.
- PIEŃKOS A.: *Od kolekcji prywatnych do wielkich muzeów*. „Mówią Wieki” 2011, nr 6.
- PIETRZAK-THÉBAULT J.: *Na progu nowoczesności. renesansowa sztuka mnemotechniczna na przykładzie „Dialogu o Pamięci” Lodovica Dolce*. „Forum Artis Rhetoricae” 2011, nr 1.
- PLATON: *Listy*. Tłum., wstęp i komentarz M. MAYKOWSKA. Przedmowa i uzupełnienie M. PĄKCIŃSKA. Warszawa 1987.
- PLATON: *Państwo*. Tłum., wstęp i komentarz W. WITWICKI. Kęty 2003.
- Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*. T. 1–2. Oprac. i wstęp W. ZAWADZKI. Warszawa 1963.
- POMIAN K.: *Przeszłość jako przedmiot wiary: historia i filozofia w myśli średniowiecza*. Warszawa 1968.
- POMIAN K.: *Zbieracze i osobliwości. Paryż–Wenecja XVI–XVIII wiek*. Tłum. A. PIEŃKOS. Warszawa 1996.
- POPIOŁEK B.: *Dobrodziejki i klienci. O patronacie kobiecym w XVIII w.* W: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.* Red. E. DUBAS-URWANOWICZ, J. URWANOWICZ. Białystok 2007.
- POPEŁAWSKI M.: *Miłość poza granicami. O doświadczeniu miłości w preromantycznej podróży do Anglii księżnej Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej*. W: *Oblicza miłości. Studia kulturoznawcze*. Red. K. BAŁĘKOWSKI, K. MACIĄG. Lublin 2016.
- POPOWSKI R.: *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*. Warszawa 1997.
- POTOCKA A.: *Wspomnienia naocznego świadka*. Warszawa 1965.
- Praktyka badań pedagogicznych*. Red. T. BAUMAN. Kraków 2013.
- PREK F.: *Czasy i ludzie*. Wrocław 1959.
- PREZIOSI D.: *Mózg ciała ziemi. Muzea i ramowanie modernizmu*. Tłum. K. KOLENDA. W: *Display. Strategie wystawiania*. Red. M. HUSSAKOWSKA, E.M. TATAR. Kraków 2012.
- PUTKOWSKA J.: *Warszawska podmiejska rezydencja Izabeli Czartoryskiej w Powązkach*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2008, t. 53, z. 3.
- RAC L.: *Konfederacja Narodu Polskiego: z dziejów Wielkiej Emigracji: część II*. „Przegląd Historyczny” 1936, nr 33 (1).
- RADLIŃSKA H.: *Pedagogika społeczna*. Wrocław 1961.

- RASPAIL F.-V.: *Polska nad brzegami Wisły i w emigracji*. Poiteirs 1840.
- RATAJCZAK Z.: *Zachwyt i logika czynu. Portret intelektualny Tadeusza Tomaszewskiego*. Warszawa 2006.
- REJMAN Z.: *Jan Paweł Woronicz. Poeta i kapłan*. Chotomów 1992.
- REMBIERZ M.: *Muzeum jako przestrzeń inkluzji, pamięci i edukacji. O ocalaniu lokalnych śladów obecności w wymiarze retrospektywnym i prospektywnym*. „Szkice Kędzierzyńsko-Kozielskie” 2018, t. 19.
- REMBIERZ M.: *Sensus catholicus: uniwersalizm, obiektywizm, realizm. Myśl filozoficzno-teologiczna i działalność duszpasterska Jacka Woronieckiego OP w rozprawach i wspomnieniach Stefana Świeżawskiego*. W: *Człowiek – moralność – wychowanie. Życie i myśl Jacka Woronieckiego OP*. Red. J. GAŁKOWSKI, M.L. NIEDZIELA. Lublin 2000.
- RENAN E.: *Qu'est-ce qu'une Nation?*. W: *Qu'est-ce qu'une Nation. Littérature et identité nationale de 1871 à 1914*. Red. P. FOREST. Paris 1991.
- RIEGL A.: *Georg Dehio i kult zabytków*. Tłum. i wstęp R. KASPEROWICZ. Warszawa 2012 [cop.].
- ROSIŃSKA Z.: *Doświadczenie świętowania*. „Zeszyty Karmelitańskie” 2013, nr 4.
- ROSNER A.: *Mniszech Michał Jerzy Wandalin* [hasło]. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 21: *Mieroszewski Sobiesław – Morsztyn Władysław*. Red. E. ROSTWOROWSKI i in. Wrocław 1976.
- ROSNER K.: *Gadamerowska koncepcja doświadczenia hermeneutycznego*. W: *Kategoria potoczności. Źródła filozoficzne i zastosowania teoretyczne*. Red. A. JAWŁOWSKA. Warszawa 1991.
- ROSSET T.F. DE: *Kolekcja artystyczna – geneza, rozkwit, kryzys*. „Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” XLV. Toruń 2014.
- ROSZKOWSKA W.: *Główne ośrodki życia teatralnego w Polsce XVI i XVII w.* W: *Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII wieku*. Red. H. DZIECHCIŃSKA. Warszawa 1980.
- ROUSSEAU J.-J.: *Emil, czyli o wychowaniu*. Cz. 1. Tłum. W. HUSARSKI. Warszawa-Lwów 1930.
- ROUSSEAU J.-J.: *Lettre sur la musique française*. W: J.-J. ROUSSEAU: *Œuvres complètes*. T. 5: *Écrits sur la musique, la langue et le théâtre*. Red. B. GAGNEBIN, M. RAYMOND. Paris 1995.
- ROUSSEAU J.-J.: *List do d'Alemberta o widowiskach z dodaniem artykułu d'Alemberta „Genewa”*. W: J.-J. ROUSSEAU: *Umowa społeczna oraz Uwagi o rządzie polskim; Przedmowa do „Narcyza”; List o widowiskach; List i Opatrzności; Listy moralne; List do arcybiskupa de Beaumont; List do Malesherbesa*. Tłum. B. BACZKO i in. Oprac., wstęp i przypisy B. BACZKO. Warszawa 1966.
- ROUSSEAU J.-J.: *Marzenia samotnego wędrowca*. Tłum. i oprac. E. RZADKOWSKA. Wrocław 1989.
- ROUSSEAU J.-J.: *Nowa Heloiza*. Tłum. i oprac. E. RZADKOWSKA. Wrocław 1962.
- ROUSSEAU J.-J.: *Projekt konstytucji dla Korsyki*. Tłum. M. BŁASZKE. Warszawa 2009.

- ROUSSEAU J.-J.: *Rozprawa o naukach i sztukach*. W: J.-J. ROUSSEAU: *Trzy rozprawy z filozofii społecznej*. Tłum., oprac. i wstęp H. ELZENBERG. Warszawa 1956.
- ROUSSEAU J.-J.: *Umowa społeczna oraz Uwagi o rządzie polskim; Przedmowa do „Narcyza”; List o widowiskach; List i Opatrzności; Listy moralne; List do arcybiskupa de Beaumont; List do Malesherbesa*. Tłum. B. BACZKO i in. Oprac., wstęp i przypisy B. BACZKO. Warszawa 1966.
- ROZMARYNOWSKA K.: O wzajemnych relacjach człowieka, przyrody, ogrodu, miasta. „Estetyka i Krytyka” 2007, nr 12 (1).
- RUSINOWA I.: *Pana Juliana przypadki życia. Julian Ursyn Niemcewicz 1797–1841*. Warszawa 1999.
- RUTKOWSKI T.: *Norblin*. Lwów 1914.
- RYBA J.: *Oświeceniowe tutti frutti: maskarady – konwersacja – literatura*. Katowice 2009.
- Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności. Red. J. KOWALEWSKI, W. PIASEK, M. ŚLIWA. Olsztyn 2008.
- SAJKOWSKI A.: *Słowo żywe w kulturze politycznej dawnej Polski (Sejmy, sejmiki, wyprawy wojenne, poselstwa)*. W: *Kultura żywego słowa w dawnej Polsce*. Red. H. DZIECHCIŃSKA. Warszawa 1989.
- SAJKOWSKI W.: *Uczucia moralisty jako podstawa wzorca etycznego „honnête homme” w traktacie Charlesa-François Le Maître de Claville*. „Etyka” 2007, nr 40.
- SAWICKI S.: *Poetyka. Interpretacja. Sacrum*. Warszawa 1981.
- SCHELER M.: *Resentyment a moralność*. Tłum. B. BARAN. Warszawa 2008.
- SCHILLER F.: *Listy o estetycznym wychowaniu człowieka*. W: F. SCHILLER: *Listy o estetycznym wychowaniu człowieka i inne rozprawy*. Tłum. I. KROŃSKA, J. PROKOPIUK. Warszawa 1972.
- SCHINDLER A.: *Czym jest animacja społeczno-kulturalna?*. W: *Konteksty animacji społeczno-kulturalnej*. Red. K. HRYCYK. Wrocław 2004.
- SCRUTON R.: *Słownik myśli politycznej*. Tłum. T. BIEROŃ. Poznań 2002.
- SIEMIENSKI L.: *Ogrody w historii i poezji*. W: L. SIEMIENSKI: *Dzieła*. T. 1. Warszawa 1881.
- SIEMION I.Z.: *Krąg potencjalnych członków Fizyczno-Chemicznego Warszawskiego Towarzystwa*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1992, t. 37, nr 4.
- SIERADZKI P.: *Obecność rodziny książąt Czartoryskich na ziemi jarosławskiej. Zarys problematyki*. „Teka Kom. Hist. OL PAN” 2006, nr 1.
- SIEROŃ-GALUSEK D.: *„Dom dla kultury”? Kilka uwag na temat tożsamości instytucji kultury*. W: *Upowszechnianie kultury – wyzwaniem dla edukacji kulturalnej*. Red. K. OLBRYCHT, E. KONIECZNA, J. SKUTNIK. Toruń 2008.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A.: *Tezaurusz sztuki ogrodowej*. Warszawa 1998.
- SINKO Z.: *Gotyk i ruiny w wyobraźni literackiej epoki oświecenia (Anglia–Polska)*. „Przegląd Humanistyczny” 1978, R. 22, nr 9.
- SKUTNIK J.: *Między zachwytem a oddźwiękiem – o znaczeniu autentyzmu w edukacji muzealnej*. „Transdyscyplinarne studia o kulturze (i) edukacji. Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy” 2016, nr 11.
- SKUTNIK J.: *Muzeum sztuki współczesnej jako przestrzeń edukacji*. Katowice 2008.
- SKUTNIK J.: *Na styku rzeczywistości i symulacji – w poszukiwaniu matrycy*. Cieszyń 2013.

- SKWARCZYŃSKA S.: *Struktura rodzajowa „Genezis z Ducha” i jej tradycja literacka*. W: S. SKWARCZYŃSKA: *W kręgu wielkich romantyków polskich*. Warszawa 1966.
- Słownik języka polskiego [zwany Słownikiem warszawskim]. Red. J. KARŁOWICZ, A.A. KRYŃSKI, W. NIEDŹWIEDZKI. Warszawa 1900.
- Słownik literatury staropolskiej: średniowiecze, renesans, barok. Red. T. MICHAŁOWSKA. Wrocław 1998 [cop.].
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych. Red. S. KOZAKIEWICZ. Warszawa 1976.
- Słownik terminów literackich. Red. J. SŁAWIŃSKI. Wrocław 2000
- SOLIK R.: *Kulturotwórcze funkcje komunikatów ikonicznych doby stanisławowskiej*. Cieszyn 2000.
- SOSNOWSKI L.: *Ogród „obywatelski” starożytnej Grecji*. W: *Ogrody – zwierciadła kultury*. Red. L. SOSNOWSKI, A.I. WÓJCIK. Kraków 2008.
- SPAEMANN R.: *Rousseau – człowiek czy obywatel. Dylemat nowożytności*. Tłum. J. MARECKI. Warszawa 2011.
- STANKIEWICZ Z.: *Świadomość społeczna chłopów w opinii ziemiańskiej. (Królestwo Polskie przed powstaniem styczniowym)*. „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1992, t. 45.
- STANKIEWICZ-KOPEĆ M.: *Poglądy Klementyny z Tańskich Hoffmanowej 1798–1845 w refleksji uczennic. Zarys zagadnienia*. „Studia Paedagogica Ignatiana” 2016, vol. 19, nr 3.
- STAROBIŃSKI J.: *L’invention de la liberté*. Genewa 1964.
- STASZIC S.: *Przestrogi dla Polski z teraźniejszych politycznych Europy związków i z praw natury wypadające przez pisarza „Uwag nad życiem Jana Zamoyskiego”*. [b.m.w.] 1790.
- STERNE L.: *Podróż sentymentalna przez Francję i Włochy*. Tłum. A. GLINCZANKA. Oprac. Z. SINKO. Wrocław 1973.
- STONE R.: *Performing Arts Museums in Australia*. „ICOM News” 2003, vol. 4.
- STOROŻYŃSKI A.: *Kościuszkowski. Książę chłopów*. Warszawa 2011.
- STROYNOWSKI A.: *Błędy w wychowaniu magnatów polskich w XVIII wieku*. W: *Dziecko w świecie innowacyjnej edukacji, współdziałania i wartości*. T. 2. Red. U. SZUŚCIK, B. OELSZLAEGGER-KOSTUREK. Katowice 2014.
- STROYNOWSKI A.: *O oratorstwie politycznym sejmów stanisławowskich*. „Przegląd Nauk Historycznych” 2006, R. 5, nr 1 (9).
- STROYNOWSKI A.: *Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej*. Łódź 2005.
- STROYNOWSKI A.: *Polityczna rola Izabeli Czartoryskiej*. „Przegląd Zachodniopomorski” 2012, z. 2: *Kobieta w kulturze politycznej świata*.
- STROYNOWSKI A.: *Wychowawcze cele oświeconego sarmatyzmu*. „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Rocznik Polsko-Ukraiński” 2014, t. 16.
- STOROŻYŃSKI A.: *Kościuszkowski. Książę chłopów*. Warszawa 2011.
- STRÓŻEWSKI W.: *Wokół piękna*. Kraków 2002.
- STRÓŻEWSKI W.: *Wolność i wartość*. W: W. STRÓŻEWSKI: *O wielkości. Szkice z filozofii człowieka*. Kraków 2002.

- Studia nad procesami wartościowania*. Red. B. WOJCISZKE. Wrocław 1988.
- Study on Audience Development. How to Place Audiences at the Centre of Cultural Organizations. Final Report*. Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture Creative Europe programme. Luxembourg 2017.
- SUCHODOLSKI B.: *Nauka polska w okresie Oświecenia*. Warszawa 1953.
- SUCHODOLSKI B.: *Rola nauki w kulturze oświecenia*. W: *Wiek XVIII: Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśniodarskiemu*. Red. A. ZAHORSKI. Warszawa 1974.
- ŚLIWERSKI B.: *Metateoretyczne badania teorii wychowania*. W: *Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*. Red. T. JAŁMUŻNA, I. MICHALSKA, G. MICHALSKI. Kraków 2004.
- ŚLIWERSKI B.: *Współczesne teorie i nurty wychowania*. Kraków 1998.
- SZAFRAŃSKA M.: *Kuszenie starożytności. (Antyk w ogrodach Renesansu)*. „Rocznik Historii Sztuki” 1992, t. 19.
- SZAFRAŃSKA M.: *Ogród jako kolekcja. XVI-wieczna geneza idei*. „Kronika Zamkowa” 2009, nr 1–2 (57–58).
- SZAFRAŃSKI A.L.: *Partycypacja*. Warszawa 1973.
- SZCZYGIELSKI W.: *Przełomy oświeceniowe w polskiej kulturze politycznej w drugiej połowie XVIII w.* „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1985, t. 22.
- SZLENDAK T. i in.: *Dziedzictwo w akcji. Rekonstrukcja historyczna jako sposób uczestnictwa w kulturze*. Warszawa 2012.
- SZPOCIŃSKI A.: *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*. „Teksty Drugie” 2008, nr 4.
- SZPOCIŃSKI A.: *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*. „Sensus Historiae” 2014, vol. 17 (4).
- SZTOBRYN S.: *Demokracja – patriotyzm – wychowanie dla pokoju w pedagogice kultury Sergiusza Hessena*. W: „Pedagogika Filozoficzna on-line” 2008/2009, nr 1 (3).
- SZTOBRYN S.: *Dialektyka swobody i przymusu w pedagogice Sergiusza Hessena*. „Studia Filozoficzne” 1983, nr 11/12.
- SZTOMPKA P.: *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*. Kraków 2007.
- Sztuka dla widza! Koncepcja rozwoju widowni. Wprowadzenie*. Oprac. A. WLAZEŁ i in. – Fundacja Impact. Warszawa 2011.
- SZUMAN S.: *O sztuce i wychowaniu estetycznym*. Warszawa 1990.
- SZUMSKI J.: *Zapis notarialny Józefa Godlewskiego na rzecz chłopów dóbr Freda w powiecie mariampolskim*. „Przegląd Historyczny” 1975, t. 66, z. 3.
- SZYJKOWSKI M.: *Myśl Jana Jakuba Rousseau w Polsce XVIII wieku*. Kraków 1913.
- ŚNIADECKI J.: *O fizycznym wychowaniu dzieci*. Warszawa 1840.
- ŚRODA M.: *Idea godności*. „Palestra” 1994, nr 7–8 (439–440).
- ŚWIĘTOCHOWSKI A.: *Historja chłopów polskich w zarysie*. T. 2: *W Polsce podległej*. Lwów–Poznań 1928.
- TARNAWSKI W.: *O polskich przekładach dramatów Szekspira*. Kraków 1914.
- TARNAWSKI W.: *Z dziejów wpływu „Ossjana” w Polsce*. W: *Prace polonistyczne ofiarowane Janowi Łosiowi dla uczczenia dwudziestolecia jego działalności naukowej na Uniwersytecie Jagiellońskim 1902–1927*. Warszawa 1927.
- TARNOWSKI J.: *Jak wychowywać?*. Warszawa 1993.
- TATARKIEWICZ W.: *Droga przez estetykę*. Warszawa 1972.

- TATARKIEWICZ W.: *Dzieje sześciu pojęć*. Warszawa 2011.
- TATARKIEWICZ W.: *Historia estetyki*. T. 1. Warszawa 1960.
- TATARKIEWICZ W.: *Historia filozofii*. T. 2: *Filozofia nowożytna do roku 1830*. Warszawa 1993.
- Teatr Narodowy w dobie Oświecenia. Księga pamiątkowa sesji poświęconej 200-leciu Teatru Narodowego*. Red. E. HEISE, K. WIERZBICKA-MICHALSKA. Wrocław 1967.
- TISCHNER J.: *Drogi i bezdroża miłosierdzia*. Wstęp K. NYCZ. Kraków 2015.
- TISCHNER J.: *Filozofia dramatu*. Paryż 1990.
- TISCHNER J.: *Filozofia wypróbowanej nadziei*. W: J. TISCHNER: *Myślenie według wartości*. Kraków 1993.
- TISCHNER J.: *Nieszczęsny dar wolności*. Kraków 1993.
- TISCHNER J.: *Spór o istnienie człowieka*. Kraków 1998.
- TOKARSKA-BAKIR J.: *Obraz osobliwy. Hermeneutyczna lektura źródeł etnograficznych*. Kraków 2000.
- TOMASZEWSKA E.: *Animowanie indywidualnego rozwoju człowieka poprzez teatr*. W: *Animacja kultury. Współczesne dyskursy teorii i praktyki*. Red. D. KUBINOWSKI, U. LEWARTOWICZ. Lublin 2013.
- TOMASZEWSKI A.: *Ku nowej filozofii dziedzictwa*. Wybór i oprac. E. ŚWIĘCKA. Kraków 2012.
- TRENTOWSKI B.F.: *Przedślowie. „Chowanna”, czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*. T. 1. Poznań 1845.
- TUAN YI-FU: *Przestrzeń i miejsce*. Tłum. A. MORAWIŃSKA. Warszawa 1987.
- TURNAU I.: *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX wieku*. Warszawa 1999.
- TURNAU I.: *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa 1991.
- TYSZKA A.: *Partycypacja kulturalna*. „Teksty. Teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1981, nr 3 (57).
- ULEWICZ T.: *Zagadnienia sarmatyzmu w kulturze i literaturze polskiej: problematyka ogólna i zarys historyczny*. Kraków 1963.
- W dzień zaczynającego się obozu*. „Gazeta Narodowa i Obca”, 14.09.1791.
- WAGNER M.: *Obóz wojsk koronnych pod Breclawiem w latach 1791–1792*. „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2004, t. 1.
- WALEWSKA C.: *Kobieta w życiu społecznym. Ruch kobiecy w Polsce*. Cz. 3. Warszawa 1909.
- WALLIN H.: *Interpretation: A manual and survey on establishing a naturalist program*. W: *Management Aids Bulletin No. 22 of American Institute of Park Executives*. Arlington, VA: 1965.
- WANICZKÓWNA H.: *Czartoryski Adam Kazimierz Joachim Ambroży Marek, książę (1734–1823), generał ziem podolskich* [hasło]. W: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 4: *Chwalczewski Jerzy – Dąbrowski Ignacy*. Red. W. KONOPCZYŃSKI i in.. Kraków 1938.
- WANICZKÓWNA H.: *Czartoryska Izabela Elżbieta z hr. Flemmingów (1746–1835)* [hasło]. W: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 4: *Chwalczewski Jerzy – Dąbrowski Ignacy*. Red. W. KONOPCZYŃSKI i in.. Kraków 1938.

- WASYLEWSKI S.: *Portrety pań wytwornych. Czasy stanisławowskie. Sybilla z Puław*. Lwów 1924.
- WAŻBIŃSKI Z.: *Muzeum i zbiory artystyczne epoki nowożytnej*. Cz. 1: *Wiek XV i XVI*. Toruń 1980.
- WAŻBIŃSKI Z.: *Muzeum i zbiory artystyczne epoki nowożytnej*. Cz. 2: *Wiek XVII i XVIII*. Toruń 1988.
- WHELAN A.: *Powązki: szkoła uczuć i historii. Wychowanie młodych Czartoryskich*. „Rocznik Historii Sztuki” 2014, t. 39.
- WIECZOREK K.: *Ślad, obecność, piętno imienne. O inkontrologii i ergantropii Andrzeja Nowickiego*. „Kultura i Wartości” 2013, nr 1 (5).
- Wiersze polityczne Sejmu Czteroletniego. Cz. 1: 1788–1789. Z papierów Edmunda Ra-bowicza oprac. K. MAKSIMOWICZ. Warszawa 1998.
- WIERZBICKA-MICHALSKA K.: *Teatr w Polsce w XVIII wieku*. Warszawa 1977.
- WILES M.: *The Gardens of the British Working Class*. London 2014.
- WINIARSKI M.: *Podstawowe kategorie pedagogiki społecznej humanistycznie zorientowanej*. „Edukacja” 1999, nr 2 (66).
- WINNICKA-GBUREK J.: *Jeśli dom, to i „gra”, i „symbol”, i „święto”: z inspiracji „Aktualnością piękną” H.-G. Gadamera*. „Konteksty. Polska sztuka ludowa: antropologia kultury, etnografia, sztuka” 2010, nr 64 (2).
- WISNER H.: *Rok 1672. „Mówią Wieki”* 1972, nr 10.
- WISZNIEWSKI M.: *Charaktery rozumów ludzkich*. Kraków 1842.
- WIŚNIEWSKA D.: *Polskie badania nad aktywnością polityczną kobiet w epoce nowożytnej. Stan obecny i perspektywy*. W: *Historia. W drodze ku przyszłości*. T. 1. Red. M. ZMUDZIŃSKI. Toruń 2016.
- WIŚNIEWSKI R.: *Narodziny kultu relikwii i jego najwcześniejsze świadectwa*. W: *Początki kultu relikwii na Zachodzie*. Red. R. WIŚNIEWSKI. Warszawa 2011.
- WITKIEWICZ S.I.: *Narkotyki; Niemyte dusze. Wstęp i oprac. A. MICIŃSKA*. Warszawa 1979.
- WODZICKA z POTOCKICH T.: *Ze zwierzeń dziewczęcych. Pamiętnik Zofii z Matuszewiczów Kickiej (1796–1822)*. „Przegląd Polski” 1910, t. 175.
- WOJNAR I.: *Estetyczne inspiracje ogólnego kształcenia nauczycieli*. W: I. WOJNAR: *Humanistyczne intencje edukacji*. Warszawa 2000.
- WOJTKOWSKI A.: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego i pijarskiego w Polsce*. „Zeszyty Naukowe KUL” 1966, t. 9, nr 1–2 (33–34).
- WOJTYŁA K.: *Miłość i odpowiedzialność*. Kraków 1962.
- WOJTYŁA K.: *Osoba i czyn, oraz inne studia antropologiczne*. Red. T. STYCZEŃ i in. Lublin 1994.
- WOLLSTONECRAFT M.: *Wołanie o prawa kobiety*. Tłum. H. MORUSIEWICZ, A. SPRZĘCZKA, A.M. STRYCHARZ. Warszawa 2011.
- WORONICZ J.P.: *Świątynia Sybilli*. W: J.P. WORONICZ: *Pisma wybrane*. Wybór, wstęp i komentarz M. NESTERUK, Z. REJMAN. Wrocław 2002.
- WÓJCIK-GÓRALSKA, D.: *Władztwo księżnej Izabeli*. Warszawa 1967.
- WROCZYŃSKI R.: *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*. Warszawa 1983.

- WROCZYŃSKI R.: *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*. Warszawa 1963.
- WROCZYŃSKI R.: *Pedagogika pozytywizmu warszawskiego*. Wrocław 1958.
- WROCZYŃSKI R.: *Programy oświatowe pozytywizmu w Polsce na tle społecznym i gospodarczym*. Łódź 1949.
- WRZOSEK A.: *W sprawie autentyczności czaszki Jana Kochanowskiego w Muzeum XX Czartoryskich w Krakowie*. „Przegląd Antropologiczny” 1933.
- Wychowanie jako wartość. Red. M.Z. STEPULAK, M. DUBIS. Lublin 2017.
- WYSZOMIRSKA M.: *Między obroną wolności a naprawą państwa. Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763)*. Warszawa 2010.
- YATES F.A.: *Sztuka pamięci*. Tłum. W. RADWAŃSKI. Posłowie L. SZCZUCKI. Warszawa 1977.
- Z przeszłości kulturalnej Lubelszczyzny. Oprac. A. ALEKSANDROWICZ, R. GERLECKA, W. ŚLADKOWSKI, S. TWOREK. Lublin 1978.
- ZAJĄC G.: *Czuły weredyk. Twórczość poetycka Juliana Ursyna Niemcewicza*. Kraków 2015.
- ZAMOYSKA Z CZARTORYSKICH Z.: *Rady dla córki*. Oprac. M. DĘBOWSKA. Lublin 2002.
- ZAWADZKI Z.: *Samokłęski. Trochę historii, refleksji i wspomnień osobistych*. W: *Lubartów i ziemia lubartowska*. Red. W. ŚLADKOWSKI i in. Lublin 1958.
- ZIENKOWSKA K.: *Sławetni i urodzeni. Ruch polityczny mieszczaństwa w dobie Sejmu Czteroletniego*. Warszawa 1976.
- ZIMMERMANN J.: *Piękno*. Tłum. K. KRZEMIENIOWA. W: *Filozofia. Podstawowe pytania*. Red. E. MARTENS, H. SCHNÄDELBACH. Warszawa 1995.
- ZIÓŁKOWSKA A.: *Prawda sztuki a rzeczywistość. Estetyka Hansa-Georga Gadamera wobec wybranych zjawisk sztuki współczesnej*. „Kultura i Wartości” 2012, nr 1.
- ZUIDERHOEK A.: *The Politics of Munificence in the Roman Empire: Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor*. Cambridge 2009.
- ŻOŁĄDŹ-STRZELCZYK D.: *Kilka uwag o znajomości dzieła Jana Jakuba Rousseau „Emil, czyli o wychowaniu” w Polsce przełomu XVIII i XIX wieku*. „Problemy Wczesnej Edukacji / Issues in Early Education” 2015, t. 11, nr 2 (29).
- ŻÓŁKIEWSKI S.: *Teksty kultury*. Warszawa 1988.
- ŻURAW J.: *Myśl filozoficzna i społeczna Tadeusza Kościuszki*. Warszawa 1979.
- ŻYGULSKI Z. jun.: *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybilli i Dom Gotycki*. W: *Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie*. T. 7. Kraków 1962.
- ŻYGULSKI Z. jun.: *Muzea na świecie. Wstęp do muzealnictwa*. Warszawa 1982.
- ŻYGULSKI Z. jun.: *Nurt romantyczny w muzealnictwie polskim*. W: *Romantyzm. Studia nad sztuką 2. połowy XVIII wieku i wieku XIX. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa, listopad 1963. Warszawa 1967.
- ŻYGULSKI Z. jun.: *Tarcza renesansowa w Zbiorach Czartoryskich. Przyczynek do dziejów kolekcjonerstwa polskiego*. „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 1954, t. 2.

Netografia

- DRÓZDŹ A.: Średniowieczne rękopisy iluminowane z kolekcji Izabeli Czartoryskiej, „EBIB” 2001, nr 11; <http://ebib.oss.wroc.pl/2001/29/drozd29.html> [dostęp: 15.09.2018].
- DZIUBECKI T.: [recenzja] James R. Lindow, *The Renaissance Palace In Florence. Magnificence and Splendour in Fifteenth-Century Italy*. Andershot-Burlington VT 2007, ss. 265; http://www.kaiu.pan.pl/images/stories/12011_pdf/T.Dziubecki.pdf [dostęp: 15.09.2018].
- FLADER K.: *Juliusza Osterwy teologia teatru. Szkic*; <http://www.grotowski.net> [dostęp: 15.09.2018].
- Internetowy Polski Słownik Biograficzny*; <http://www.ipsb.nina.gov.pl/>.
- JURKOWSKA H.: *Buciki Montezumy. Podbój Meksyku w rękopisie książeczki Izabeli Czartoryskiej*. „Kultura i Historia”, 13.08.2010; <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/1946> [dostęp: 15.09.2018].
- KAMIŃSKA A.: *(Re)konstrukcje muzeum w kulturze współczesnej. Studium socjopedagogiczne*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. Agnieszki Gromkowskiej-Melosik w Uniwersytecie Adama Mickiewicza. Poznań 2015; [https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/12882/1/Kami%C5%84ska%20Aneta%20-%20\(Re\)konstrukcje%20muzeum...-%20doktorat.pdf](https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/12882/1/Kami%C5%84ska%20Aneta%20-%20(Re)konstrukcje%20muzeum...-%20doktorat.pdf) [dostęp: 15.09.2018].
- KOSIEWSKI P.: *Muzeum podbite*. „Tygodnik Powszechny”, 10.04.2017; <https://www.tygodnikpowszechny.pl/muzeum-podbite-147504> [dostęp: 15.09.2018].
- KRZYWORZEKA P.: *Muzea w pogoni za nowoczesnością. O możliwościach wykorzystania etnografii w zarządzaniu i zarządzania w etnografii*. „Working Paper. Version 1.1.” 2013, vol. 3; [https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/1362/Krzyworzecka_nowoczesne%20muzea_working%20paper%20\(2\).pdf?sequence=1](https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/1362/Krzyworzecka_nowoczesne%20muzea_working%20paper%20(2).pdf?sequence=1) [dostęp: 15.09.2018].
- LESPINASSE J. DE: *Listy panny de Lespinasse*. Tłum. T. BOY-ŻELEŃSKI. Warszawa-Kraków 1925; <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/listy-panny-de-lespinasse/> [dostęp: 15.09.2018].
- LIDDELL H.G., SCOTT R.: *A Greek-English Lexicon*; <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0057&redirect=true> [dostęp: 15.09.2018].
- List Arysteasa do brata Filokratesa*. Tłum. i komentarz M. WOJCIECHOWSKI; http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TB/pseudo_arysteasz.html [dostęp: 15.09.2018].
- MAJEWSKI P.: *Muzeum jako instytucja komunikacji społecznej*; <http://nimos.pl/pl/wydawnictwa/warto-przeczytac-1/artykuly/muzeum-jako-instytucja-komunikacji-spoecznej> [dostęp: 15.09.2018].
- MICHALSKA G.: *Dzieło książeczki Izabeli Czartoryskiej w Puławach, czyli „przeszłość przyszłości”. Świątynia Sybilli i Dom Gotycki*; http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/Content/88281/michalska_grazyna_dzielo_ksieznej.pdf [dostęp: 15.09.2018].

- MOCHNACKI M.: *O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym*; iterat.ug.edu.pl/~literat/mochnac/index.htm [dostęp: 15.09.2018].
- NORA P.: *Między pamięcią a historią: Les lieux de Mémoire*. „archiwum(ve)” 2009, nr 2; <http://www.marysialewandowska.com/wp-content/uploads/2009/08/Archiwum-no2-c2-sprnd.pdf> [dostęp: 15.09.2018].
- OSTROWSKI M.: *Święto, świętowanie, czas wolny*; <http://pastoralna.pl/files/206%20Swieto-Swietowanie-Wolny%20czas.pdf> [dostęp: 15.09.2018].
- PEZDA J.: *Volumen hoc deest. Volumen hoc desideratur. O brakach w zasobie rękopisów Biblioteki Ksiąg Czarotoryskich*; <http://media.mnk.pl/images/upload/o-muzeum/wydawnictwa/rozprawy/tom%20IV/R4-Pezda.pdf> [dostęp: 15.09.2018].
- Przez społeczeństwo przemawiają emocje. Z Piotrem Sztompką rozmawia Marta Duch-Dyngosz. „Znak”, grudzień 2011; <http://www miesiecznik.znak.com.pl/6792011z-piotrem-sztompka-rozmawia-marta-duch-dyngoszprzez-spolescenstwo-przemawiaja-emocje/> [dostęp: 15.09.2018].
- RUDAŚ-GRODZKA M.: *Puławy. Nowa Panorama Literatury Polskiej*; <http://nplp.pl/artukul/pulawy/> [dostęp: 15.09.2018].
- SIMON N.: *The Participatory Museum*. Santa Cruz 2010; <http://www.participatorymuseum.org/> [dostęp: 15.09.2018].
- Słownik Języka Polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde, Jaśnie Oświeconemu Xiążęciu JMCI Adamowi Czarotoryskiemu, Tajnemu Konsyliarzowi Jego Imperatorskiej Mości Wszech Rossyy, Senatorowi Państwa, Członkowi Rady Monarszey i Rządu Głównego Szkół, Kuratorowi Uniwersytetu Wileńskiego i jego Wydziału, Orderów Św. Anny i s. Jana Jerozolimańskiego Kawalerowi, I T.D. T. 2, cz. 2, Warszawa 1811, s. 651; <http://kpbcm.umk.pl/publication/8173> [dostęp: 15.09.2018].
- SMOLEŃSKI S.: *Adam Kazimierz Czarotoryski. Jaśnie pan, Żydowi brat*. Wyborcza.pl, 14.03.2015; http://wyborcza.pl/magazyn/1,124059,17560577,Adam_Kazimierz_Czarotoryski_Jasnie_pan_Zydowi_brat.html [dostęp: 15.09.2018].
- SZCZEPAŃSKI M.S.: *Przestrzeń, miasto i mieszkanie w społecznej świadomości. Refleksje socjologa*; https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKEwiq--HIjKPGAhVKlCwKHaD9BoYQFjAAegQICChAC&url=http%3A%2F%2Fwww.socjologiarozwoju.us.edu.pl%2Fdocuments%2Futils.php%3Faction%3Ddownload%26filename%3DPrzestrzen%2C%2520miasto%2520i%2520mieszkanie.doc&usg=AOvVaw3EGpgJfv5NF_EC_hE3xtXS [dostęp: 15.09.2018].
- TARKOWSKI R., DASZKIEWICZ P.: *Buffon et Guettard : quelques remarques sur la France et les sciences naturelles en Pologne au XVIIIe siècle*; http://paris.pan.pl/fr/images/stories/pliki/PDF/Roczniki_spec/buffon/daszkieicz.pdf.
- Testament polityczny księcia Adama Jerzego Czarotoryskiego (14 lipca 1861). Fundacja XX. Czarotoryskich w Krakowie; <http://pamiecpolski.archiwa.gov.pl/obiekty/testament-polityczny-ksiecia-adama-gerzego-czarotoryskiego> [dostęp: 15.09.2018].
- WIDACKA H.: *Księżniczka z Pałacu Błękitnego*; http://www.wilanow-palac.pl/ksiezniczka_teresa_z_palacu_blekitnego.html [dostęp: 15.09.2018].

- Wieczna czułość. Rozmowa Jarosława Borowca z Julią Hartwig. „Tygodnik Powszechny”*, 27.02.2007; <https://www.tygodnikpowszechny.pl/zywa-i-wieczna-czulosc-138840> [dostęp: 15.09.2018].
- Życie prywatne arystokracji w XVII i XVIII wieku, cz. 1–3. Rozmowa z dr Katarzyną Kuras*; https://nauka.uj.edu.pl/aktualnosci/-/journal_content/56_INSTANCE_Sz8leLojYQen/74541952/134929109 [dostęp: 15.09.2018].
- <http://www.academie-francaise.fr/les-immortels/jacques-delille>
- <https://www.britannica.com/biography/Jacques-Delille>
- https://archive.org/stream/puawymonografia05dbgoog/puawymonografia05dbgoog_djvu.txt
- <http://www.architekturakrajobrazu.info>
- <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/>
- <http://sowwwa.muzeum.krakow.pl>
- <http://digi.ub.uni-heidelberg.de>
- <https://polona.pl>
- <http://www.wbc.poznan.pl>
- <http://jbc.bj.uj.edu.pl>
- <http://bbc.mbp.org.pl>
- <http://www.archive.org>
- <http://www.dbc.wroc.pl>
- <http://sbc.wbp.kielce.pl>
- <https://www.sbc.org.pl>
- <http://zbc.uz.zgora.pl/>
- <http://www.kpbc.ukw.edu.pl>
- <http://bc.wimbp.lodz.pl>
- <http://www.miesiecznik.znak.com.pl>
- <https://www.tygodnikpowszechny.pl>

Jolanta SKUTNIK

Tender pedagogy The educational value of works and activities of Princess Izabela Czartoryska née Flemming

Key words

Izabela Czartoryska née Flemming, cultural education, festivity, animation, participation, cultural mediation, museum, museum education, interpretation of heritage, educational work, social activity, upbringing, theatre, court, garden

Summary

In the present study, which aims at the interpretation of works and activities of Princess Izabela Czartoryska née Flemming (1746–1835) from pedagogical perspective, various analytical tropes converge that encompass the scope of her political, social, aid and educational activities, but also her social, artistic, and even ecological work. Following these tropes, it was not difficult to recognize in princess's activities early forms of animation in its social and cultural dimension; proposals of educating in museum and through museum that anticipate American ideas of the interpretation of heritage; and even precursory forms of social and educational work. In an obvious way, these activities of the princess did not originate in social or cultural vacuum. On the contrary, they were inspired by ideas and actions of people who accompanied her at different stages of her life, supported philosophical trends and intellectual movements at the turn of the Enlightenment and Romanticism, enriched the works and conceptions that constituted the foundation of her self-educational practice. The effects of her works were validated by the positions of her pupils and significant achievements of the members of the society that were gathered around Czartoryska. A specific symptom of these actions were the works promoting humanism that took the form typical of Puławy district referred to as "fellow feeling".

The scope of influences and inspirations instigating the analyses undertaken in the present work is very broad, covering non-obvious but intentional reference to contemporary ideas of social participation, cultural mediation, and interpretation of heritage, which combined historical experience with present-day discourse devoted to cultural education. The extent of these references and the

amount of analysed facts that shed light on the activities of Princess Czartoryska may at times seem to outweigh the main trope of the analyses. It is, however, structured by the explicit orientation of the research. All of the research goals, regardless of how detached they may be from the main topic, invariably focus on the person whose meaning of life consisted in the activities undertaken out of love to mankind. And this is the conclusion which is still valid today.